

STRUKTURNA KRIZA AVTORSKE PRAVICE, 1. DEL

STRUCTURAL CRISIS OF COPYRIGHT, PART 1

Tvrtko-Matija Šercar

Institut informacijskih znanosti,
Maribor

Kontaktni naslov:
tvrtko.sercar@izum.si

Izvleček

Avtorska pravica je vrsta intelektualne lastnine. Beseda "avtorska pravica" ni najbolj posrečen prevod izraza "copyright" (pravica do kopiranja izvoda), hkrati pa je tudi zavajajoča, kot da bi bil osrednja oseba avtor, ne pa imetnik pravice do kopiranja. Avtor je vsekakor imetnik moralne avtorske pravice, vendar je zelo redko tudi imetnik materialnih pravic. Moralne avtorske pravice nimajo tržne vrednosti in so s stališča družbenega sistema, v katerem šteje le denar, nepomembne. Stališče do avtorske pravice je odvisno tudi od poslovnega modela, kot sta npr. model "dolgega repa" ali model "zastonj". Model "zastonj" velja predvsem za ekonomijo interneta in je po okusu net generacije, ki je že vajena brezplačnih storitev, hkrati pa nima rada avtorskih pravic in, širše gledano, varstva intelektualne lastnine. V primeru informacij v kiberprostoru je narobe skoraj vse, kar mislimo, da vemo o intelektualni lastnini. Modro bi bilo razglasiti moratorij nad zakonodajo in mednarodnimi sporazumi o zaščiti intelektualne lastnine, dokler ne razvijemo ustreznih konceptov za kiberprostor. Področje avtorske in sorodnih pravic je polno protislovij. Veljavna (tradicionalna) paradigma avtorske pravice, ki jo predstavlja doktrina Svetovne organizacije za intelektualno lastnino (WIPO), je v strukturni krizi. Avtorje unilateralno izkoriščajo imetniki avtorske pravice in pred takšno prakso jih je treba zaščititi zakonsko in drugače. Kontroverzni Trgovinski sporazum za boj proti ponarejanju (ACTA) iz leta 2011 je poskus opredelitve "zlatih standardov" v zvezi z uveljavitvijo Sporazuma o trgovinskih vidikih pravic intelektualne lastnine (TRIPS) iz leta 1994, ki predstavlja minimalni okvir za uveljavljanje teh pravic na mednarodni ravni. Ameriški zakonski predlogi, katerih namen je preprečiti, da bi tuje spletne strani kršile avtorske pravice, ter podoben avstralski zakon, sprejet junija 2015, predstavljajo grožnjo svobodi izražanja in prostemu dostopu do online informacij, ki sta na internetu sicer zajamčena, in to ne le uporabnikom v ZDA, temveč povsod po svetu ter škodijo svobodnemu in odprtemu internetu. Strukturna kriza avtorske pravice je povezana predvsem s tem, da zakoni ščitijo imetnike avtorskih pravic, ne pa avtorjev zaščitene del; najbolj izrazito se to kaže pri delih neznanih imetnikov avtorske pravice (osirotela dela). Veljavna zakonodaja o avtorski pravici in sorodnih pravicah vpliva tudi na vsebino baz podatkov s polnimi besedili. Potem ko so v Evropi začeli mednarodno tržiti baze podatkov, sta v EU avtorskoppravna zaščita baz podatkov in uskladitev zakonov s tega področja postali pomembnejši. Povezanost avtorske pravice in sorodnih pravic z nalogami knjižnic se kaže predvsem v odnosu do prostega dostopa do informacij, cenzure, pravice dajanja v najem in posojanja, zaščite zasebnosti, kulturne dediščine in poklicne etike. Tehnološki ukrepi za varovanje avtorskih del so močni generatorji digitalne sence. Koncept avtorske pravice, primeren za digitalno dobo, je hrvaški informacijski znanstvenik Božo Težak predvidel že konec šestdesetih let 20. stoletja.

Ključne besede

copyright, avtorska pravica, internet, na znanju temelječa ekonomija, zakoni in sporazumi, osirotela dela, naloge knjižnic

Abstract

Copyright is a type of intellectual property. Not only is the Slovene term "avtorska pravica" (author's right) not the best translation of the term copyright (i.e. the right to copy an item), it is also misleading, as if the central person is the author and not the holder of the right to copy something. While the author is undoubtedly the holder of the moral copyright, he is rarely also the holder of the material rights. Moral copyright has no market value and is insignificant from the perspective of a social system where only money counts. The attitude towards copyright also depends on the business model, e.g. "long-

tail" or "freechange". The freechange business model applies primarily to the Internet economy and appeals to the Net generation that is already used to free services and, at the same time, does not like copyright or, from a broader perspective, intellectual property protection. In the case of information in cyberspace, everything we thought we knew about intellectual property proved wrong. It would be wise to declare a moratorium over the legislation and international agreements on intellectual property protection until we develop the appropriate concepts for cyberspace. The area of copyright and related rights is full of contradictions. The valid (traditional) copyright paradigm, as presented by the World Intellectual Property Organisation (WIPO) is going through a structural crisis. The authors are unilaterally exploited by the copyright holders and must be protected against such exploitation with legal and other measures. The controversial 2011 Anti-Counterfeiting Trade Agreement (ACTA) is an attempt to define the "golden standards" with regards to the adoption of the 1994 Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) that represents the minimum framework for establishing these rights at an international level. American law proposals with the aim of preventing copyright violations by foreign websites, and a similar Australian legal act, adopted in June 2015, present a threat to the freedom of speech and to free access to online information, which are safeguarded on the Internet not only for American users but for users worldwide, and pose a great threat to the free and open Internet. The structural copyright crisis is primarily related to the fact that the legislation protects the copyright holders and not the authors of the copyright protected works. This is most prominent in the case of copyright protected works for which rightsholders are positively indeterminate or uncontactable (orphan works). The valid legislation on copyright and related rights also impacts the contents of full-text databases. Once databases were internationally marketed in Europe, the area of copyright protection of databases and the harmonisation of laws and regulations in this area became more significant within the EU. The connection between copyright and related rights and the tasks of libraries are visible in their relationship to open access to information, censorship, the right to rent and lend, privacy protection, cultural heritage and work ethics. The technological measures for protecting copyright protected works are strong generators of a digital shadow. A concept of copyright suitable for the digital age was predicted by the Croatian information scientist Božo Težak already at the end of the 1960s.

Keywords

copyright, author's right, Internet, knowledge-based economy, acts and agreements, orphan works, library tasks

OSNOVNI POJMI V ZVEZI Z AVTORSKO PRAVICO (ANGL. COPYRIGHT)

V zahodni kulturi je avtor od Sumercev dalje glavno sredstvo za identifikacijo dela (Carpenter, 2000).

V razpravi med znanim škotskim zgodovinarjem Thomasom Carlylom (1795–1881) in takratnim glavnim knjižničarjem v Britanski knjižnici A. G. M. Panizzijem (1797–1879) ob rekonstrukciji kataloga konec tridesetih let 19. stoletja se je, kar je zanimivo, Carlyle zavzemal za naslov dela kot iztočnico, Panizzi pa za abecedni katalog po avtorju. Sprejet je bil Panizzijev koncept. Panizzi je bil zelo vpliven tudi pri uveljavitvi dokumenta *Copyright Act* iz leta 1842, ki je britanske založnike zavezal, da Britanski knjižnici kot *de facto* nacionalni knjižnici posredujejo obvezni izvod vsake knjige, tiskane v Združenem kraljestvu.

V primeru avtorske pravice gre za staro, kot menijo nekateri, tudi naravno pravico (Jer 23, 30; Šercar in Brbre, 2007). Za razliko od zgolj pozitivne pravice naj bi bila naravna pravica izraz poseganja morale s svojimi normami v naravo samo (Trstenjak, 1985).

Sodobni bibličisti si prizadevajo ugotoviti starost posameznih knjig Biblije (gr. *biblion*, množina: *biblia*) oz. njihovih delov. Poleg tega jih zanima, v kakšnem pomenu je njihov avtor tisti, katerega ime nosi posamezna knjiga, glede na naše sedanje pojmovanje avtorstva. Avtor Peteroknjžja (Postava, Tora) naj bi bil Mojzes.

Prehod na digitalne sisteme in vire je prinesel veliko novih problemov tudi na področju avtorske pravice in sorodnih pravic. Digitalni objekti doživljajo nenehne spremembe, zato so bolj zapleteni. Še vedno ni jasno, kaj je objavljeno delo in kaj neobjavljeno delo. Prav tako še ni konsenza o definiciji e-knjige.

Pri avtorski pravici gre izvirno za pravico do kopiranja izvoda (angl. *copyright*). Beseda "avtorska pravica" je ponesrečena in tudi zavajajoča, saj napeljuje na to, da naj bi bila osrednja oseba avtor, ne pa imetnik pravice do kopiranja. Avtor je vsekakor imetnik moralne avtorske pravice, vendar je zelo redko tudi imetnik materialnih pravic, ki je po vrednostnih merilih sodobne družbe najbolj pomemben.

Obstajajo štiri glavne vrste pravic do intelektualne lastnine, ki jih lahko uporabljamo za zaščito svojih izumov ali ustvarjalnih del. To so:

- patenti,
- blagovne znamke,
- vzorci (angl. *designs*) in
- avtorska pravica.

Avtorska pravica do nespremenljivih napisanih ali drugače zabeleženih del, kot so knjižna, gledališka, glasbena in umetniška dela ter filmi, zvočni posnetki ter radijske in televizijske oddaje, je samodejna pravica in je ni treba posebej prijaviti.

Dela, ki jih ni mogoče avtorskoppravno zaščititi, so:

- ideje, načela, odkritja,
- uradna besedila z zakonodajnega, upravnega in sodnega področja ter
- ljudske književne in umetniške stvaritve (Chitrakar, et al., 2010).

Avtorskoppravno zaščiteni delo lahko ima več kot eno avtorsko pravico ali drugo vrsto pravice intelektualne lastnine, ki je z njo povezana. Glasbeni album npr. ima lahko posebne avtorske pravice do posameznih pesmi, zvočnih posnetkov, umetnin itd. Logotip lahko zaščitimo z avtorsko pravico in ga tudi prijavimo kot blagovno znamko.

Avtorska pravica lahko ščiti:

- književna dela (romani, uporabniški priročniki, računalniško programje, besedila pesmi, članki v časnikih in določene vrste baz podatkov),
- dramska dela, vključno s plesom in pantomimo,
- glasbena dela,
- umetniška dela (slika, grafika, fotografija, kip, kolaž, arhitektura, tehniška risba, diagram, načrt in logotip),
- tehnično (tipografsko) ureditev objavljenega dela,
- posnetke dela, vključno z zvokom in filmom,
- radijsko in televizijsko delo,
- izvajalca npr. govornice besede (napovedovalca).

Zakon o avtorski in sorodnih pravicah ne omejuje vrste zaščitenih del, ampak jih navaja le kot primere (zlasti govornice, pisna, glasbena, gledališka, koreografska, avdiovizualna dela itd.). Z avtorsko pravico je lahko varovano vsako delo, ki je nastalo kot posledica intelektualne dejavnosti posameznika (avtorja) in je izraženo tako, da omogoča kakršno koli zaznavanje (Chitrakar, et al., 2010).

Avtorskoppravno zaščiteni delo lahko kopiramo ali uporabljamo samo, če smo pridobili ustrezno dovoljenje imetnika avtorske pravice.

Avtorska pravica velja za vse medije. To pomeni, da je brez dovoljenja prepovedano reproducirati avtorskoppravno zaščiteni delo na katerem koli mediju (objava fotografije na internetu, izdelava zvočnega posnetka knjige, slikanje fotografije itd.).

Vrste imetnikov avtorskoppravno zaščitenih del:

- avtor in prvi imetnik (avtor je običajno tudi prvi imetnik),
- delodajalec, za katerega je delo ustvarjeno,
- oseba, ki ji je avtorska pravica prodana, licencirana ali kako drugače prenesena,
- več kot en avtor.

Rok veljavnosti avtorske pravice je odvisen od kategorije ali vrste dela.

Eno kategorijo predstavljajo pisna, gledališka, glasbena in umetniška dela ter film. V kategorijo pisnih del sodijo tudi računalniška programja in baze podatkov.

Vrste del, kot so zvočni posnetki, radijske in televizijske oddaje ter objavljene izdaje, imajo različne roke veljavnosti avtorske pravice.

Uporaba in nakup avtorske pravice, ki je v posesti drugih:

- Avtorskoppravno zaščiteni delo se ne more uporabljati brez dovoljenja imetnika avtorske pravice.
- Imetnik avtorske pravice lahko zavrne izdajo dovoljenja.
- Z nakupom izvornika ali kopije avtorskoppravno zaščitenega dela nismo pridobili dovoljenja za kakršno koli uporabo; z nakupom izvoda knjige, CD-ja, videa, računalniškega programja itd. še nismo pridobili pravice do izdelave dodatnih izvodov (niti za zasebno uporabo), do javnega predvajanja ali do vsakodnevne uporabe avtorskoppravno zaščitenega gradiva, kot so fotokopiranje, skeniranje, kopiranje s CD-ja ali iz online baz podatkov.
- Avtorsko pravico lahko kupimo od imetnika ali, kar je še bolj običajno, lahko se dogovorimo za licenco in način uporabe avtorskoppravno zaščitenega dela z imetnikom avtorske pravice ali organizacijami, ki ga zastopajo, najpogosteje v obliki pogodbe, ki vključuje roke in pogoje plačevanja ali tantieme za uporabo.
- Zakon o avtorski pravici in sorodnih pravicah ne ureja rokov, pogojev in cen, vendar so za tovrstne pogodbe lahko pomembni nekateri drugi zakoni (npr. zakon, ki ureja področje konkurence (angl. *competition law*)).
- Imetniku avtorske pravice pripadajo moralne pravice do dela, tudi če je avtorsko pravico prodal. Avtor ima tako pravico, da se ga navaja kot avtorja (to mora prej izrecno zahtevati), in pravico, da opozori na kakršno koli neustrezno ali poniževalno uporabo dela. Moralne pravice se ne morejo prenesti, vendar ima avtor pravico,

da se odloči, ali bo vztrajal glede moralne pravice; to mora predhodno podati v pisni obliki.

Vrste licenc, ki jih lahko pridobimo od imetnikov avtorske pravice, so:

- izključna licenca,
- licenca za omejeno uporabo,
- licenca za omejen dostop brez plačevanja (angl. *Creative Commons licence*) in
- licenca, ki jo podeljuje organizacija, pooblaščenca za dodeljevanje dovoljenj, licenc in zbiranje tantiem v imenu imetnikov avtorskih pravic.

V nadaljevanju so navedeni nasveti za ugotavljanje imetnika avtorske pravice:

- Kontaktiramo lahko ustrežno organizacijo za dodeljevanje dovoljenj ali licenc in za zbiranje tantiem v imenu imetnikov avtorskih pravic.
- Kontaktiramo lahko avtorjevega založnika, agenta, zastopnika itd.
- Opravimo lahko poizvedbo na internetu z različnimi iskalniki.
- Obrnemo se lahko na družino imetnika avtorske pravice.
- Uporabimo lahko datoteko WATCH File (pisatelji (angl. *Writers*), umetniki (angl. *Artists*) in drugi nosilci njihove avtorske pravice (angl. *and Their Copyright Holders*), ki vsebuje tudi sezname njihovih naslovov).

Obstajata sodno in upravno varstvo avtorske in sorodnih pravic.

Zoper kršitve avtorske pravice so avtorjem in imetnikom pravic na voljo številni civilni ukrepi. Civilni zahtevki proti kršilcem vključujejo: prepoved kršitve, odpoklic predmetov kršitve iz gospodarskih tokov, nepreklicno odstranitev predmetov kršitve iz gospodarskih tokov, uničenje predmetov in sredstev kršitve, odškodnino za škodo in civilno kazen (tj. honorar ali nadomestilo, povečano za do 200 odstotkov) ter denarno zadoščenje za nematerialno škodo inčasne odredbe. Po veljavnem slovenskem Kazenskem zakoniku je kršitev avtorske in sorodnih pravic kaznivo dejanje zoper človekove pravice in svoboščine.

Nezakonita uporaba del, ki so varovana z avtorsko pravico, ali njihovih primerkov, ki pomeni znatno premoženjsko korist, se lahko kaznuje z zaporom do treh let ali več (največ osem), kadar tržna vrednost avtorskih del iz kaznivega dejanja pomeni znatno premoženjsko korist. V vseh teh primerih se primerki del, varovani z avtorsko pravico, in naprave za reprodukcijo zasežejo. Enako velja za kršitve sorodnih pravic.

DRUŽBENO-GOSPODARSKO OZADJE POJMOV AVTORSTVO, AVTOR, DELO IN AVTORSKA PRAVICA

Razvoj doktrin na področju prava o avtorskih pravicah (angl. *copyright*) ima povsem določene kulturno-zgodovinske, ekonomske in socialne korenine.

Po Jasziju (Jaszi, 1991) je avtorstvo povezano predvsem z anglo-ameriško doktrino o avtorski pravici (angl. *copyright*). Po sprejemu Aninega statuta (The Statute of Anne) leta 1710 so se pisatelji začeli obravnavati kot avtorji.

Slika 1: Anin statut (The Statute of Anne), 1710 (Vir: Tallmo, s. a.)

Ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja je bilo avtorstvo tesno povezano z romantičnim gibanjem v književnosti in umetnosti. Romantika je povezala pojem avtorstva z mitično vizijo "avtorja, ki je genij", in je bolj kulturni, politični, ekonomski in družbeni konstrukt, ki naj bi obenem zagotovil javni dostop do imaginativne ustvarjalnosti in zaseben nadzor nad njo, kar je naravna pravica, ki obstaja od vekomaj.

Vendar je večina novih del izpeljana iz prejšnjih del; večina novih del vsaj deloma temelji na drugih delih. "Kopirajtilnost" takih del je vprašljiva, saj niso originalna. To velja zlasti za dela uporabne umetnosti, ki imajo veliko praktično pomembnost in bi zaslužila avtorskopravno zaščito, čeprav predstavljajo kombinacijo že obstoječih elementov. To v veliki meri velja tudi za znanstvena dela, pri katerih moramo upoštevati rezultate raziskav, ki so bile o isti temi že izvedene. Gre za zlati standard znanosti.

Romantični konstrukt avtorstva vključuje hierarhijo umetniške ustvarjalnosti. Umetniško delo ima večjo vrednost, če je rezultat domišljije. Oznako avtor bolj zasluži slikar, ki slika motiv iz narave, kot tisti umetnik, ki z umetniškim navdihom slika že znane motive, recimo, na porcelanu.

Jaszi (1991) izpostavlja naslednje strukturne značilnosti avtorskoppravne doktrine:

- Obstaja protislovje javnega in zasebnega interesa. Namen avtorske pravice zajema po eni strani javno objavo in distribucijo avtorskega dela, po drugi strani pa pravico avtorja oz. imetnika avtorske pravice, da omeji ali prepove distribucijo tega dela.
- Avtorska pravica naj bi bila spodbuda za ustvarjalnost, vendar naj bi bila zasebna motivacija v funkciji kolektivnega interesa široke javne dostopnosti; nagrada (plačilo) kot individualni interes avtorja bi morala biti sorazmerna javni dostopnosti dela (kolektivni interes).
- Obstaja dihotomija ideje in izrazne oblike. Avtorskoppravno je zaščiten izrazna oblika, medtem ko je ideja na razpolago brez omejitev. Čeprav avtorska pravica omili protislovje med zasebnim in kolektivnim interesom, pa protislovni namen avtorske pravice povzroča velike težave pri implementaciji tega načela v praksi.
- Avtorska pravica predpostavlja avtorstvo, vendar pa je avtorstvo, kot rečeno, predvsem konstrukt, ki izvira iz mitične vizije romantike.
- Pojav zakona o avtorski pravici in pojma avtor v začetku 18. stoletja sovpada z razvojem klasičnega kapitalizma. Zakon o avtorski pravici je oblika pravne uveljavitve materialnega lastništva nad proizvodi ustvarjalnega dela avtorjev kot blaga, ki ima svojo tržno ceno. Za tržno ceno ustvarjalnega dela so se borili in jo izbrili umetniki romantike kot izbrani pooblaščenki božanskega navdih pri pretvorbi proizvodov duha v prenosljive predmete lastništva, ki jih lahko tudi podedujemo.

Kot trdi Thomas Hobbes (1588–1679), angleški filozof, najbolj znan po delu *Leviathan* in izrekih "Homo homini lupus" (Človek človeku volk) in "Bellum omnium contra omnes" (Vojna vseh proti vsem), je oseba "aktor" (oseba, ki sodi v naravo), če ima besede in dejanja za svoje, in "avtor" (umetniška oseba), če besede in dejanja drugih ljudi ali stvari prikazuje ljudem, kot da so resnični ali izmišljeni.

O možnosti prenosa pravice pregona piratstva avtorskih del je prvi spregovoril Daniel Defoe v eseju o predpisih za tisk iz leta 1704. Z Defojem se povezuje pojav puritanskega ekonomskega individualizma predindustrijskega kapitalizma poznega 17. stoletja. Njegov *Robinson Crusoe* je inkarnacija nove vizije odnosa posameznika do družbe. V knjigotrštvu je beseda "authorship" (avtorstvo) pomenila "authority" (moč, ugled, vpliv), beseda "author" (avtor) pa moč. Po uporabi pojma "avtorstvo" v prvem zakonu (iz leta 1710), ki je urejal

intelektualno lastnino in v romantiki v pomenu nadzora nad individualno umetniško ustvarjalnostjo, izvirmostjo in navdihom je avtorstvo postalo nova ideologija.

Začetek avtorske pravice (angl. *copyright*) je povezan z "avtorstvom". Razvoj tehnologij za reprodukcijo in distribucijo ter razvoj sekundarnega trga kopij sta terjala pojem "dela" kot predmeta avtorskoppravne zaščite. Vse to se je začelo konec 15. stoletja, razširilo pa se je sredi 18. stoletja kot posledica komercializacije in komodifikacije tiska. Delo kot rezultat dela avtorjev je postalo oblika blaga in založniki so si presežek vrednosti tega dela lahko lastili. Kot osrednji pojem v zakonih, ki urejajo avtorsko pravico (angl. *copyright*), se je namesto pojma "delo" začel uporabljati pojem "avtor", in sicer najprej v Združenem kraljestvu, potem pa v ZDA. To je olajšalo redefinicijo ločnice med nadzorom nad intelektualnim lastništvom in prostim javnim dostopom. Idej (in slogov) ne moremo zaščititi, delo kot proizvod avtorskega dela, spretnosti in kapitala pa lahko. Predmet lastnine niso besede kot takšne, temveč vrstni red besed v avtorjevi kompoziciji. V razmerju med javnim dostopom in zasebnim lastništvom je koncept dela dajal prednost interesu imetnikov.

Anglo-ameriška zakonodaja se nanaša na "copyright", medtem ko so predmet evropske kontinentalne zakonodaje avtorske pravice, ki vključujejo tudi moralne pravice; vsaj glede moralnega vidika moralne pravice ovirajo avtorjevo popolno odtujitev od rezultatov ustvarjalnega dela. Razlikovanje med fizičnim objektom (izrazna oblika), v katerem je delo utelešeno, in samim delom za evropsko zakonodajo ni tako pomembno kot za anglo-ameriško zakonodajo (za "copyright"). To dejstvo je bistvenega pomena tudi za ameriške in Iffline iniciative za razvoj nove doktrine katalogizacije FRBR (Functional Requirements for Bibliographic Records).

Dvojna narava koncepta dela je vplivala na doktrino "copyrighta" nasploh in na obliko nadomestila za pisatelje in umetnike. Namesto skromnega enkratnega plačila so avtorji na podlagi pogodb o materialnih pravicah začeli sodelovati pri delitvi morebitnega dobička. Medtem ko se s tem ekonomski položaj avtorjev ni bistveno spremenil, je razvoj dela kot pravnega koncepta okrepil položaj izdajateljev in drugih kupcev avtorskih pravic, saj je uvedba abstraktnega pojma "delo" omogočila, da imetniki avtorskih pravic razširijo teritorij svoje "oblasti" (angl. *authority*) nad rezultati avtorske ustvarjalnosti in avtorje izključijo iz tega teritorija.

Po Jasziju se je z zmago koncepta abstraktnega dela kot pravnega opredmetenja rezultatov kreativnega dela končala prva faza zgodovine doktrine "copyrighta". Pravno opredmetenje avtorskih del tako prispeva k odtujevanju proizvodov ustvarjalnega dela od njihovih

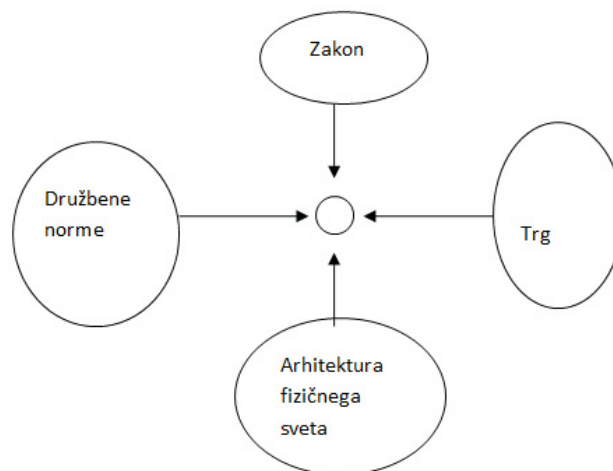
ustvarjalcev. Opredmetenje je za delavca pomenilo, da je izgubil predmet svoje ustvarjalnosti, ki so si ga prilastili kupci avtorskih pravic. S tem so se ustvarjalci odtujili od tega predmeta (Marx, 1969), vendar pa je opredmetenje omogočilo tudi širitev pravne zaščite avtorstva na manj ustvarjalna dela, zlasti na področju filma in računalniške programske opreme. V ZDA so koncept avtorstva razširili tudi na rezultate masovne in komercialne umetnosti. To je bil konec romantičnega koncepta avtorske ustvarjalnosti in danes so avtorskoppravno zaščitene tudi čisto dokumentarne fotografije in filmi brez kakršnega koli umetniškega prispevka. Pri izpeljanih delih je zaščita osredotočena na delu, in ne na avtorstvu. Kljub takšnemu razvoju je koncept avtorstva ne samo preživel, ampak se je njegov ideološki pomen celo še povečal.

V nasprotju s splošno tendenco uveljavljanja individualizma je v liberalnem kapitalizmu individualistični romantični koncept avtorstva in ustvarjalnosti zamenjala doktrina dela, ki ga ustvarja delojemalec med svojim delom za delodajalca, in sicer predvsem v zakonodaji ZDA. Govorimo lahko o svojevrstni reafirmaciji avtorstva, saj se za avtorja pravno šteje podjetje ali organizacija, za katero je bilo delo narejeno. Takšno avtorstvo je znano tudi kot korporativno avtorstvo. Delo, narejeno za delodajalca, je skrajna pravna oblika odtujevanja, kajti v tem primeru je avtor dela delodajalec, ne pa oseba, ki ga je ustvarila; avtorske pravice delodajalca so rezultat njegovega položaja v družbenem odnosu do delojemalca.

DEJAVNIKI RAVNANJA

Po Lessigu (Lessig, 1999) naše ravnanje v analognem prostoru določajo štiri vrste dejavnikov. To so:

- zakoni (zakon o avtorski pravici, zakon o klevetanju, zakon o nespodobnostih itd.); grozijo s kaznovanjem dejanj, ki niso v skladu z zakoni; zakonodajna veja oblasti sprejema zakone, izvršna grozi, sodna pa obsoja;
- družbene norme ravnanja; na naše vedenje vplivajo z grožnjami kaznovanja po izvršenem dejstvu (*ex post facto*), toda decentralizirano, saj jih uveljavlja družbena skupnost, ne pa oblast;
- trg(i); na naše ravnanje vplivajo na osnovi cen, saj je cena lahko dejavnik, zaradi katerega si nečesa ne moremo privoščiti;
- omejitve, ki jih vključuje fizični svet okoli nas; ne moremo videti skozi stene, ne moremo brati tujih misli, da bi vedeli, ali nam drugi ljudje govorijo resnico ali ne.

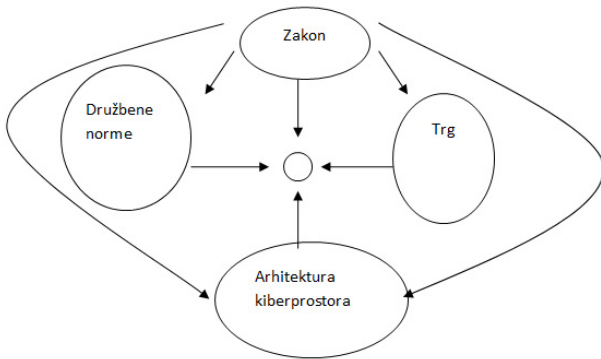
Slika 2: Model dejavnikov, ki vplivajo na naše ravnanje v analognem prostoru

Arhitektura kiberprostora, takšna, kot je, je posledica dane programske in strojne opreme. Lessig temu pravi "koda kod" (v nadaljevanju: "koda").

Regulatorna paradigma je način, kako se s "kodo" zagotovi posebnost kiberprostora (internet) v odnosu do analognega realnega prostora. Nekateri so mnenja, da kiberprostora zakonsko ne moremo urediti. Našega ravnanja v kiberprostoru ni mogoče zakonsko urediti in je zunaj dosega oblasti. Vlade ne morejo vnašati sprememb v arhitekturo kiberprostora, saj je nespremenljiva. Zaradi anonimnosti in velikega števila zakonodaj (jurisdikcij), ki veljajo v kiberprostoru, vlade tega prostora ne morejo nadzirati. Po Lessigu je to mnenje napačno. Oblasti lahko izvajajo ukrepe, ki prispevajo k zakonski ureditvi kiberprostora.

Naše ravnanje v kiberprostoru določajo *mutatis mutandis* (s potrebnimi spremembami v danem primeru) isti dejavniki kot v fizičnem svetu:

- zakoni (zakon o avtorski pravici, zakon o kleveti, zakon o nespodobnostih ...), ki za kršitve grozijo s sankcijami *ex post facto*; kako in koliko učinkovito pa je vprašanje zase – v nekaterih primerih so ti zakoni učinkoviti, v drugih niso ...;
- družbene norme ravnanja v kiberprostoru; le-te omejujejo naše vedenje tako, da grozijo s sankcijami *ex post facto*, ki se tudi izvajajo decentralizirano kot pri fizičnem prostoru;
- trg(i), ki nam npr. s cenami omejujejo dostop;
- arhitektura kiberprostora vključuje dejavnike, ki vplivajo na ravnanje posameznikov, kot so tehnološki pogoji dostopa, gesla (angl. *password*), zahteve po identifikaciji, obvezne transakcije in transakcije po želji, možnost izbire jezika ...

Slika 3: Model dejavnikov, ki vplivajo na naše ravnanje v kiberprostoru, ter neposrednih in posrednih interakcij

Dejavniki ne delujejo neodvisno eden od drugega, pač pa vplivajo eden na drugega. Družbene norme lahko delujejo na proizvode in storitve, ki se tržijo kot blago. Obstaja npr. potreba po normi zoper prodajo krvi in organov. Trg lahko vpliva na izgradnjo stavb. Cenejši gradbeni material pomeni večjo fleksibilnost pri oblikovanju. Arhitektura vpliva na družbene norme, npr. za zaščito zasebnosti. Trg, arhitektura in družbene norme vplivajo na zakone ... Dejavniki lahko eden na drugega delujejo neposredno, npr. neposredno določajo vrsto možnega trga. Vpliv arhitekture na družbeno normo, ki na trg deluje neposredno, je primer posrednega vpliva določenega dejavnika na neki drugi dejavnik. Zakon lahko vpliva na preostale tri dejavnike, saj je najbolj očiten dejavnik sprememb. Zakon deluje neposredno, če nam pove, kako naj ravnamo, posredno pa, če je sredstvo, ki vpliva na moč, s katero drug dejavnik vpliva na naše ravnanje. Zakon z grožnjo posledic za ravnanje, ki ni primerno, deluje neposredno. Primer posrednega delovanja zakona na kajenje je zakon o obdavčenju cigaret. Višja cena vpliva na upad potrošnje cigaret. Vsaka aktivnost ima ceno, vendar slednja ne sme presežati koristi. Zakon lahko deluje na vse druge dejavnike hkrati ali le na posamezni dejavnik. Katero od teh tehnik bomo uporabili, je odvisno od namena, ki ga želimo doseči. Dejavniki delujejo sinergično, in to tako v fizičnem prostoru kot v kiberprostoru. Delujejo lahko komplementarno in tudi kompetitivno.

Ni možno izbrati samo enega načina, temveč vedno obstaja mešanica neposrednega in posrednega medsebojnega vpliva dejavnikov. Katera mešanica je optimalna, je odvisno od konteksta urejanja. Na naše ravnanje v majhnih skupnostih optimalno delujejo družbene norme. Če se povezanost med člani zmanjšuje in skupnost večja, sta lahko zakon in trg najboljše alternativa. Po Lessigu (Lessig, 1999) je vpliv na kodo najučinkovitejši način urejanja ravnanja posameznikov v kiberokolju, bodisi da gre za neposredno urejanje kode bodisi za urejanje kode preko institucij, ki razvijajo kodo. Na programerje lahko zakon vpliva neposredno, kot kaže primer "zoninga", ali posredno, kot kaže primer zaščite zasebnosti. Državne oblasti lahko uporabljajo različne načine urejanja ravnanja posameznikov v kiberprostoru pod pogojem, da

je področje arhitekture sploh mogoče zakonsko urejati, saj obstajajo deli interneta, kjer je naše ravnanje zunaj dosega oblasti, in deli, ki so za oblast dosegljivi. Z ustrezno tehnologijo lahko povečamo možnost zakonskega urejanja v zvezi z identifikacijo in kontrolo dostopa (npr. otrok do pornografskega gradiva za odrasle), v zvezi z zasebnostjo (arhitektura interneta omogoča zbiranje podatkov brez privolitve uporabnikov) itd. Vendar se brez sodelovanja oblasti ustrezne tehnologije ne morejo razviti, saj je njihov razvoj povezan z delovanjem pravne države, ki ravnanje v kiberprostoru ureja posredno preko urejanja kode za arhitekturo interneta.

Urgentno vprašanje, na katero morajo odgovoriti ustavni zakoni držav, je meja, do katere dovoliti, da z zakonom urejamo uporabo tudi drugih dejavnikov, ki vplivajo na naše ravnanje v kiberprostoru.

Intelektualno lastnino je lahko krasti, problemi z njeno zaščito pa so zelo zapleteni. Za krajo avta izvemo takoj in takoj lahko pokličemo policijo. Če pa nekdo naredi kopijo našega zaščitene delo brez dovoljenja oziroma plačila, ni nujno, da bomo za kršitev kadar koli izvedeli. Nekateri strokovnjaki se zavzemajo za povsem nov zakon, ki bi veljal v kiberprostoru, vendar obstaja malo razlogov, da bi verjeli v odpravo starega zakona, ki ureja avtorsko pravico (angl. *copyright*), saj se v zvezi s poročtv, računi, zaščito intelektualne lastnine, ponarejanjem, pogodbami ipd. globalna e-trgovina najprej zanaša na konvencionalne zakone.

Barlow (1994) meni, da je v zvezi z internetom narobe vse, kar vemo o intelektualni lastnini. Lastnine na internetu ni mogoče kontrolirati. Uporaba zakona o avtorski pravici na internetu je nesmiselna. Tehnologija za kontrolo izdelave kopij je uničila možnost zaslužka. Zaščiteni posnetek lahko prenesemo v datoteko in ga na Usenetu brezplačno ponudimo milijonom uporabnikov. Avtorska pravica je na internetu mrtva črka na papirju. Vse to omogoča obstoječa arhitektura interneta, vendar jo po Lessigu lahko spremenimo. Obstaja tehnologija (npr. zaupanja vredni sistemi (angl. *trusted systems*)) za upravljanje avtorske pravice, ki lastnikom omogoča popolno kontrolo dostopa in merjenje uporabe kontrolirane lastnine. Zastavlja se vprašanje, kako ta tehnologija vpliva na uveljavljanje zakona o avtorski pravici na internetu.

Pojem intelektualne lastnine vključuje tudi splošno dobro in intelektualne lastnine si ni mogoče povsem lastiti. Zakon o avtorski pravici predvideva ukinitve avtorske pravice po poteku roka veljavnosti, ko delo postane splošno dobro in sodi v javno domeno.

Javno področje je področje svobode, na zasebno področje vpliva volja lastnika. V javni domeni avtorska pravica (angl.

copyright) ne velja več. Zasebno domeno zaznamuje ravno avtorska pravica, ki preprečuje materialno brezpogojno uporabo avtorskih del. Javna domena je podobna javnim površinam v mestih. Simbol teh površin je Hyde Park v Londonu, ki predstavlja simbol svobode govora, kjer naj bi lahko počeli kar koli, za razliko od zasebnih površin, ki jih ne moremo uporabljati brez dovoljenja lastnikov in so označene z ustreznimi napisi, kot so "Zasebno zemljišče", "Pozor! Hud pes!" ipd., ki prepovedujejo in zastrašujejo. Javno je razkrito, zasebno pa zaupno.

Razen časovne omejitve veljavnosti avtorske pravice je omejitveni faktor tudi pravica uporabnikov do uporabe v zasebne namene (angl. *fair use*). Slednja kaže tudi na prepoznavnost splošnega dobrega v intelektualni lastnini. Avtorska pravica naj bi zagotavljala ravnovesje med izrazno obliko, ki jo imetniki lahko kontrolirajo, in izrazno obliko, ki je odprta za javno uporabo. Tehnologije za kontrolo in zaščito intelektualne lastnine na internetu grozijo, da bodo povsem odpravile splošni interes in s tem porušile omenjeno ravnovesje, saj časovno omejena veljavnost avtorske pravice in pravica uporabe v zasebne namene na internetu nista zajamčeni. Nove tehnologije za zaščito intelektualne lastnine potemtakem predstavljajo obliko zakona o zasebnem lastništvu; to dejstvo bi moralo biti zaskrbljujoče. Družba bi morala zakonsko odgovoriti na izzive privatizacije in porušenega ravnovesja. Po Lessigu (Lessig, 1999) ni izziv v tem, da se ohrani avtorska pravica (angl. *copyright*), temveč da se z omejevanjem zaščite, ki jo tehnologija za popolno privatizacijo lahko zagotovi na internetu, zaščiti javni interes (angl. *copyduty*). Ravnovesju, ki ga uresničuje tradicionalna avtorska pravica, grozi tudi zamenjava zakona o avtorski pravici z zakonom o pogodbah (angl. *law of contracts*). Nekateri teoretiki so mnenja, da nas že vpis našega imena ob vstopu v neki sistem na internetu zavezuje kot neke vrste pogodba. Kiberprostor naj bi postal prostor, kjer naše ravnanje upravljajo pogodbe, ne pa zakon o avtorski pravici.

Vendar je zakon o pogodbah javni zakon. Dokler tehnologija za zaščito intelektualne lastnine na internetu ne zamenja vrednosti javnega zakona, smo upravičeni, da se zavzamemo za zakon, ki bo ščitil javni interes in pošteno uporabo v skladu z našo tradicijo. Rast moči interneta zmanjšuje pomen realnega prostora. Nihče ne trdi, da to ni dobro, vendar tudi nihče (in nič) ne jamči, da bo režim kode na internetu ščitil svobodo, saj ni razlogov, da bi pričakovali razvoj v to smer.

PSIHOLOGIJA LASTNIŠTVA

"Toda da bi se prepričali o tezi, da tam, kjer ni lastnine, ni nobene krivice, moramo samo definirati termine in razložiti krivico kot nasilje nad lastnino."

David Hume

Nekatera izmed pomembnejših vprašanj so:

- Zakaj smo ljudje posesivni?
- Kakšno vlogo v življenju igra lastnina?
- Kaj povzroča oz. določa ravnanje človeških bitij v povezavi z lastnino?

Šercar in Trojar (2009) sta ugotovila povezanost psihologije in predmetov proučevanja informacijske znanosti ter potrebo po spoznanju psihičnih vidikov le-teh, saj nam filozofija, zgodovina, politične vede, sociologija, pravo in ekonomija brez psihologije ne povedo veliko o poreklu motivov, v tem primeru za lastninjenje avtorske pravice in sorodnih pravic.

Heilbroner (1975) je o tem problemu zapisal, da elementarni odgovori in namigi konstituentov političnih, socialnih in ekonomskih procesov, ki jih opisujejo družbene vede, nimajo nobene pojasnjevalne moči in da celo zaostajajo za konceptualnim razumevanjem teh disciplin. Sociološka ali ekonomska teorija individualnega človekovega dejanja ne obstaja. Sociologija, ekonomija in politične vede preprosto predpostavljajo obstoj določenih atributov vedenja posameznikov in potem poskusijo pojasniti posledice interakcij teh atributov. Ekonomija je glede teh prizadevanj najbolj ambiciozna in izgrajuje zapletene deduktivne modele domnevnega lakomnega ravnanja človeštva, vendar ekonomija nima teorije pridobivanja/bogatenja kot takšnega niti odgovora na vprašanje, ali je pomembna vedenjska lastnost (motivacija za pridobivanje lastnine) proizvod določenega socialnega miljeja ali gre za transhistorijsko lastnost nespremenljive človekove narave.

Lita Furby (1978) se je oddaljila od te teme. Proučevala je poreklo in naravo, pomen in definicijo lastništva (angl. *possession*) in lakomnosti (angl. *acquisitiveness*) v naši kulturi. Izhaja iz ugotovitve, da je bila ta tema do zdaj večinoma obravnavana kot privesek političnih, ekonomskih, pravnih, filozofskih in zgodovinskih razprav.

Prikazala je teoretične in empirične raziskave porekla in narave posesivnosti ter posesti/lastništva in lakomnosti iz perspektive razvoja v življenjskih obdobjih živali in ljudi v različnih kulturah. Pri Furbyjevi je težišče na pomenu in definiciji lastnine ter na motivacijskih determinantah. Bistveni pojasnjevalni spremenljivki sta učinkovitost in osebna kontrola v različnih okoljih.

Vrsta in pomen interakcij med naravo in vzgojo povesta več o ravnanju ljudi kot izolirano proučevanje katerega koli izmed omenjenih dejavnikov; lahko rečemo tudi, da obstajajo biološke in instinktivne osnove ter socialne in okoljske determinante motivacije posesivnosti.

Teorije o tem, da gre v primeru lastnosti za instinkt, so razvili James (1890), Letourneau (1892), McDougall (1916) in Rivers (1920). Kasnejša instinktivna definicija in teorija posesti sta zapletenejši in subtilnejši od omenjenih pogledov. Ta teorija instinktov se odmika od poskusa preprostega naštevanja instinktov pri ljudeh (Fletcher, 1966).

Koncepti (tako laični kot znanstveni) o človeški naravi vključujejo trdno prepričanje o lakomnosti kot prirojeni determinanti.

"Človek si po naravi želi imeti in zadržati lastnino" je nesporno spoštovanja vredna izjava o človekovi naravi ter ena izmed najbolj neposredno analiziranih in najpogostejše citiranih domnev o človekovi naravi v zgodovini človeške misli (Wrightsmann, 1974).

Malo je tistih, ki nasprotujejo ugotovitvi, da sta posesivna naravnost in vedenje očitna v velikem odstotku človekovega delovanja, vsaj v naši družbi (v tem primeru beri: ameriški). Torej se moramo v primeru posesivnosti vprašati o:

- njeni naravi,
- njenem poreklu in
- razvoju skozi celotno življenje.

Zaradi multidimenzionalnosti lastnina za empiričnega znanstvenika ne predstavlja privlačne teme. Do pred kratkim se ji je posvečala predvsem spekulativna teoretična pozornost, v glavnem političnih mislecev, filozofov in zgodovinarjev. Slednji so le malo prispevali k razumevanju psihologije lastništva in pridobivanja, posebej glede na to, da so sistematične empirične raziskave bistvenega pomena za njihovo razumevanje.

Pregled anekdotalnih dokazov obstoja posesivnosti med živalmi poudarja vso težavnost definiranja lastništva in vodi do nezadovoljivega zaključka, da si živali predmete lastijo samo zaradi njihove povezanosti z osnovnimi potrebami, kot sta lakota in razmnoževanje.

Furbyjeva je komparativno prikazala obstoječe etnografske dokaze o posesivnosti in lastništvu v različnih človekovih družbah.

Pomanjkanje sistematičnega zbiranja podatkov o poreklu in naravi posesivnega vedenja izključuje možnost kakršnih koli splošnih zaključkov, razen nekaj zanimivih hipotez.

Podobno kot v primeru živali so tudi medkulturne primerjave lastništva med ljudmi poudarile težave pri definiranju pomena lastništva.

Obstaja nesporna potreba po empirični utemeljitvi definicij

značilnosti ali dimenzij pojava potrebe (nagnjenja) po lastništvu med ljudmi. Da bi to naredili, se zdi nujno s perspektive življenjskih obdobij osvetliti vprašanje o tem, kakšna je narava odnosa do lastništva skozi celotno življenje. Obstajajo številne domneve glede na določeno obdobje starosti ter začetki splošne teorije o poreklu in funkciji lastništva.

Funkcija lastništva označuje sposobnost imetnika, da kontrolira neko stvar; to je osrednja značilnost, ki definira lastništvo. Motiv sposobnosti je glavni motiv posesivnega vedenja. Po izkušnjah kavzalne učinkovitosti je želja, ki spodbuja prizadevanja, da bi kontrolirali stvari v okolju, v katerem živimo, univerzalna. Naše pojmovanje jaza vsaj delno definira tisto, kar kontroliram; lastništvo je tako eden izmed sestavnih delov našega jaza. Lastništvo namreč doživljamo kot podaljšek našega jaza.

Na prvi pogled se zdi, da so avtorska pravica in sorodne pravice nekaj samoumevnega, vendar temu ni tako. Avtorska pravica in sorodne pravice niso nekaj samoumevnega, saj je odnos do lastništva odvisen od:

- starosti posameznika,
- družbenega razreda in
- kulture.

V vseh družbah je obdobje, ko otrok začne hoditi, z vidika lastništva pomembno. V tem obdobju otrok naenkrat postane mnogo večja grožnja za vse stvari, ki jih lahko doseže. Čeprav je motiv, da bi vplivali na okolje, ena glavnih determinant vedenja vse od rojstva naprej, pa je vendarle razmeroma najbolj izrazito fizično delovanje otroka na stvari in okolje v tem obdobju. Odrasli veliko časa porabimo za to, da preprečimo destruktivna dejanja otrok. Ravnanje otrok z materialnimi stvarmi je najbolj destruktivno, ko so stari okoli 18 mesecev. Možna posledica tega je, da se otrok čedalje bolj ukvarja s tistimi stvarmi, ki jih lahko kontrolira; otrok tako postaja vse bolj vključen v doživljanje kontrole nad temi stvarmi. Obdobje posesivnosti tipa "to je moje" nastopi, ko so stari okoli dve leti. Na otroka vplivajo tudi modeli posesivnega vedenja drugih posameznikov iz neposrednega okolja. Otrok se začne učiti družbenih pravil o posedovanju in lastništvu, po katerih nekatere stvari lahko kontrolira mati, nekatere sestra, nekatere pa otrokov jaz.

Zelo verjetno je, da takšna osnovna situacija za otroka, starega od enega do dveh let, obstaja prav v vsaki kulturi. Sposobnost gibanja malčka predstavlja nevarnost za določene objekte v fizičnem okolju (lonc na štedilniku, kitajska vaza itd.).

V vsaki družbi poskušajo omejiti dejanja malčka, ki bi lahko bila nevarna.

Povsem mogoče je, da to predstavlja univerzalno izkušnjo, ki pelje k razvoju čuta lastništva.

Treba pa je poudariti, da temelji podani model na podatkih o posesivnem vedenju v ameriški kulturi. Za bolj splošno teorijo na tem področju je bistvena skrbna analiza določenih socialnih in kulturnih determinant lastništva in motivov, povezanih z lastništvom.

Naše socialne interakcije upravljajo pravila posesivnega individualnega oz. zasebnega lastništva (angl. *possessive individualism*) (Macpherson, 1962). Naše izhodišče je, da biti človek pomeni:

- imeti nekatere sposobnosti,
- imeti svobodo, da te sposobnosti proda, in
- biti neodvisen od volje drugih.

Posameznik poseduje svojo osebnost in družbi za to ne dolguje nič. V odnose vstopamo izključno prostovoljno in zaradi lastnega interesa.

Takšna slika ljudi velja seveda le za kapitalistično tržno gospodarstvo, v katerem živimo in v katerem sta zasebna lastnina in blagovna izmenjava osrednji značilnosti socialnih interakcij.

Tako močan poudarek individualne samostojnosti in avtonomije – osebne kontrole in sposobnosti – pa ni ustrezen za vse družbene razrede v naši družbi (Israel, 1978), da ne omenjamo drugih družb z manj individualistično ekonomsko infrastrukturo (npr. Kitajska) in/ali z bolj dialektičnimi pogledi na stopnjo, do katere posamezniki in okolje med seboj kontrolirajo drug drugega (npr. določene kulture ameriških domorodcev).

Tukaj si prizadevamo opisati in razumeti pomen motivacije za lastništvo, kot obstaja v naši kulturi. Vendar pa obstaja tudi potreba po empiričnih raziskavah, in sicer zlasti v kulturah, ki imajo drugačen pogled na mesto posameznika v družbi in v naravi.

Obveznostni in konfliktni odnosi, ki jih oblikuje nagnjenje (motiv) do lastništva, v večji meri utrjujejo pot družb v zahodni civilizaciji kot sorodstvene strukture v drugih kulturah.

EKONOMIJA IDEJ

Za podnaslovom članka *The Economy of Ideas: A Framework for Patents and Copyrights in the Digital Age* (Ekonomija idej: ogrodje za patente in avtorske pravice v digitalni dobi), objavljenega leta 1994 v znani reviji *Wired*, je John Perry Barlow v oklepaju dodal "Vse, kar veste o intelektualni lastnini, je narobe."

John Perry Barlow je soustanovitelj organizacije Electronic Frontier Foundation v ZDA, kjer je bil tudi izvršni direktor. Od leta 1998 je sodelavec raziskovalnega centra za internet in družbo (Berkman Center for Internet & Society) pri Harvard Law School v ZDA.

Barlow se sklicuje na nauk Thomasa Jeffersona o intelektualni lastnini, po katerem so ideje in izumi po svoji naravi podobni svetlobi v rudniku in zraku, ki ga dihamo na zemeljski obli; potemtakem ne morejo biti predmet izključnega lastninjenja. Tisti, ki prižge svojo svečko v rudniku, prejema svetlobo, ki svetlobe drugega ne zatemni. To naj bi veljalo načelno, in ne samo za digitalno dobo.

Thomas Jefferson (1743–1826) je glavni avtor dokumenta Declaration of Independence (Deklaracija o neodvisnosti ZDA) (1776). ZDA naj bi bile "cesarstvo svobode", ki spodbuja republikanstvo. Thomas Jefferson je bil med drugim prvi zunanji minister ZDA (1789–1793) med predsednikovanjem Georga Washingtona in tudi tretji predsednik ZDA (1801–1809).

Novodobni neoliberalni evforiki bi danes Thomasa Jeffersona imeli za "komunajzerja", saj so ideje, izumi, znanje in druge kompetence ljudi poleg kapitala in materialnih virov glavni proizvodni viri v sodobni globalni profesionalni in informacijski družbi.

Thomas Jefferson pravi (cit. po Barlowu, 1994): "*Če je narava ustvarila kakšno stvar, ki je manj občutljiva kot vse druge izključne lasti, je to dejanje miselne moči, ki ji pravimo ideja; posameznik jo lahko izključno poseduje, dokler jo drži zase; v trenutku, ko pa se razširi, se vsili v last vseh in prejemnik se je ne more razlastiti. Njena svojska lastnost je tudi ta, da je nihče nima v lasti manj, ker jo imajo vsi drugi v lasti celo. Kdor od mene prejme idejo, dobi vedenje sam, ne da bi se zmanjšalo moje; kot tisti, ki prižge svojo svečo ob moji, prejme luč, ne da bi zatemnil mene. Ideje se morajo svobodno širiti od enega do drugega po planetu, kajti zdi se, da sta bila moralna in vzajemna izobrazba človeka ter izboljšanje njegovega stanja posebno in dobrohotno v načrtu narave, ko jih je ustvarjala, kot ogenj, ki se lahko razširi po vsem prostoru, ne da bi se njegova klenost kjer koli zmanjšala, in kot je zrak, v katerem dihamo in ki premika in ima naša fizična bitja, nezmožen omejitve ali izključne prilastitve. Zato iznajdbe, v naravi, ne morejo biti predmet lastništva." "Človek dela konec temi / in raziskuje do skrajne meje / kamne v temi in smrtni senci." (Job 28,3). V rudnik vnašamo svetlobo, in kar je skrito, prihaja na dan.*

Nad dogajanje in družbenim razvojem v ZDA se je navduševal tudi Karl Marx. Pri svojih socioloških premišljanjih se je opiral na številna dogajanja v ZDA, od npr. ameriške vojne za neodvisnost (1775–1783), ki je oznaka za vojaški del

ameriške revolucije, med Združenim kraljestvom in ZDA zaradi nezadovoljstva s kolonialno politiko, ki je vplivala na gospodarstvo ZDA, iz katere je nastalo ameriško republikanstvo in se je uresničila emancipacija srednjega sloja, do ameriške državljanske vojne Unije severnih držav proti sužnjelastniški ideologiji in družbenemu redu Konfederacije ameriških (južnih) držav (1861–1865), ki naj bi prinesla emancipacijo delavskega razreda. Obnova ZDA po koncu državljanske vojne je doživela dvojni poraz. Na jugu se je začela segregacija črncev, na severu pa so sile antisindikalizma ustavile delavsko gibanje. In obratno: Abraham Lincoln ter vojna in družbena gibanja med vojno med severom in jugom so bili pod neposrednim vplivom Marxovih privržencev, ki so po revolucionarnih procesih iz leta 1848 v Evropi emigrirali v Ameriko. Lincoln je v svojih govorih poudarjal, da kapital ne sme biti nad delom in mu poveljevati, pač pa mora biti delo družbeno in politično nadrejeno kapitalu, saj je kapital sad dela in ga brez dela, ki ustvarja presežek vrednosti, ne bi bilo. Tako je bil Komunistični manifest bolj vpliven v Ameriki kot v revolucionarnih gibanjih v tedanji Evropi (Štefančič, 2013).

Svoje videnje problematike avtorskih pravic in zaščite intelektualne lastnine je Barlow (1994) povzel v petih točkah, za katere je prepričan, da bi jih imeli nekateri skorajda za neumne:

- Ob odsotnosti običajnih nosilcev in starih vsebnikov je skoraj vse, kar mislimo, da vemo o intelektualni lastnini, narobe. Morali se bomo marsičesa naučiti. Morali bomo gledati na informacije drugače kot prej.
- Pri zaščiti, ki jo bomo razvili, se bomo veliko bolj zanašali na etiko in tehnologije kot na pravo.
- Šifriranje (angl. *encryption*) bo strokovna podlaga za večino zaščite intelektualne lastnine. (Iz številnih razlogov mora biti na voljo širšemu krogu.)
- Ekonomija prihodnosti bo temeljila na odnosu, in ne na imetju, bo stalna in neprekinjena.
- V prihodnjih letih bo izmenjava med ljudmi povečini virtualna namesto fizična, in ne bo iz gmotne snovi, ampak iz snovi, iz katere so sanje. Naše dejavnosti se bodo odvijale v zelo dinamičnem svetu, ki je narejen bolj "iz glagolov" kot "iz samostalnikov".

Z avtorsko pravico ščitimo "steklenico", ne pa "vina".

Avtorska pravica se nikoli ne nanaša na ideje (= informacije), ki jih vir vsebuje, temveč na članek ali knjigo kot fizični objekt. Branje knjige, gledanje slike, kipa ali stavbe in poslušanje glasbe niso predmet avtorskopravne zaščite.

Kljub izumu, ki ga pripisujemo Gutenbergu (čeprav je ta, resnici na ljubo, le izpopolnil že obstoječo tehnologijo tiskanja knjig), je narediti knjigo zahtevno delo in bi lahko rekli, da so avtorska pravica in sorodne pravice (npr.

izdajateljska), ki vključujejo prepoved izdelave novih izvodov, s tega stališča upravičene. Razen tega vsebina v knjigi zamrzne in če jo hočemo imeti, ne da bi knjigo kupili, je moramo reproducirati.

Konverzija mentalnega v fizično je še bolj značilna za patent. Patent vključuje opis oblik, v katere je treba spraviti snovi, in opis postopka za pridobivanje želenega proizvoda v fizični obliki, ki deluje. Tako npr. steklenic iz svile ni mogoče patentirati, saj ne držijo vode.

Tako pravico do avtorstva v primeru knjig kot pravico do izuma v primeru patentov pripisujemo aktivnostim v fizičnem svetu. Nihče ne plača ideje, temveč sposobnost, da nekaj spravimo v realnost. Vrednost je v možnosti prenosa ideje, misli, informacije, ne pa v ideji, misli ali informaciji, ki jo prenašamo.

Pri informacijah v kiberprostoru, pristnem domu duha, "steklenic" ni več. S prihodom digitalizacije je možno nadomestiti vsa prejšnja skladišča informacij z eno samo metasteklenico (angl. *metabottle*) – z zapletenimi in fluidnimi vzorci bitov. Bodo izginile tudi fizične/digitalne "steklenice", kot so diski, CD-ji in drugi paketi bitov, in bomo vse računalnike priklopili na globalno omrežje? Pričakujemo lahko, da bo kmalu internet glavni in, kar je zelo verjetno, tudi edini medij za prenos informacij (gl. tudi Šercar, 1997). Vsebine knjig, filmov ali časnikov bodo obstajale bodisi kot čiste ideje, misli, informacije bodisi kot nekaj, kar je zelo podobno mislim, ki se prenašajo skozi mrežo s hitrostjo električnega toka.

Lahko ugovarjamo, da informacije tudi v kiberprostoru zahtevajo fizično podlago, npr. trde diske in strežnike, vendar so to "steklenice", ki za uporabnike niso vidne.

Edina stara oblika medija za prenos informacij brez "steklenice" je radio, vendar za avtorskopravno zaščito radijskih informacijskih vsebin nismo naredili ničesar, niti zakonsko niti tehnološko. RTV praviloma financirajo potrošniki, in sicer dvakrat: neposredno v obliki prispevka RTV in posredno v obliki državne subvencije iz denarja davkoplačevalcev; sredstva dobijo še od oglaševalcev in morebitnih različnih donatorjev.

Po Barlowu (Barlow, 1994) je ta model slab v celoti, kajti tako vlade kot oglaševalci in donatorji vplivajo na to, da je program čedalje slabši. E-trženje preko interneta in druge oblike neposrednega trženja postopoma uničujejo model ekonomskega oglaševanja. RTV uporablja drugačno obliko plačila za virtualne proizvode, in sicer tantieme, ki jih plača skladatelj skozi ustrezne organizacije. Vendar pa dobrih metod za spremljanje predvajanja skladb in podobnih vsebin ni. Ni natančnih števcov, metode ne delujejo.

Stare metode v digitalni dobi ne ustrezajo več, novih uspešnih modelov pa nismo razvili. Tako preprosto ne vemo, kako zagotoviti zanesljivo plačilo za intelektualno delo, ki je glavni vir nove vrednosti. Najbolj zaskrbljujoče pa je, da naraščajoče težave izvajanja zakonov o avtorski pravici in patentih že resno ogrožajo najpomembnejši vir intelektualne lastnine – svobodo izmenjave idej in svobodo govora, na kar so v ZDA posebej občutljivi že od nastanka države. V prihodnosti največje grožnje svobodi ne predstavlja država, temveč oddelki za pravne zadeve korporacij, ki se intenzivno ukvarjajo z avtorskoppravno zaščito.

Glavni namen ameriškega pristopa k intelektualni lastnini, ki ga je oblikoval Thomas Jefferson, je bil zagotoviti prosto širjenje idej (informacij), ne pa dobiček. Dobiček je lahko gonilo, ki pripelje ideje v knjižnice z nakupom knjig in drugega knjižničnega gradiva in tako nagrajujejo avtorje za njihovo delo pri ustvarjanju idej. Te ideje, ki jih ni mogoče omejiti, so tako brezplačno dostopne za javnost. Toda, kakšna naj bi bila vloga knjižnic, če ni knjig in njihove brezplačne uporabe? Kako bo družba plačala širjenje idej, ko ni fizičnih "steklenic" za intelektualno lastnino in ko digitalna tehnologija izničuje zakonsko ureditev fizičnega sveta, namesto katerega se širi kiberprostor brez zakonov? V kiberprostoru ni ne nacionalnih in ne lokalnih metod sankcioniranja kaznivih dejanj, saj ni jasnega koncepta, kaj sploh je kaznivo dejanje.

Zgodovina odnosa do lastnine se giblje od meča (nekoč) do sodne odredbe za bite (danes).

Pojmi lastnine, vrednosti in blaginje se niso bistveno spremenili od časa Sumercev in prvega zapisa na glinenih ploščicah do pojava globalnih računalniških mrež. Le malo ljudi se zaveda pomena tehnološkega premika, ki ga predstavlja internet, še manj pa je odvetnikov in državnih uslužbencev, ki se tega zavedajo. Tisti, ki se zavedajo pomembnosti sprememb, bi morali imeti odgovore za zmoto, ki jo povzroča zaščita novih oblik intelektualne lastnine s starimi metodami.

V temnejših časih človekove zgodovine sta bili lastnina in delitev lastnine predmet krvavih vojn. Vir blaginje je bilo poljedelstvo. Trgovci in nižje podeželsko plemstvo na prehodu prvega tisočletja našega štetja so reševali lastniške spore z etičnimi koncepti, ki v začetku niso bili v pisni obliki. Razsvetljeni srednjeveški vladarji, kot npr. angleški kralj Henrik II., so začeli običajno pravo zapisovati v zakone v pisni obliki. Kajti lastnina je bila lokalna, zato so tudi zakoni veljali lokalno.

Prva industrijska revolucija, ki se je začela v drugi polovici 18. stoletja, je prinesla masovno proizvodnjo množice istovrstnih izvodov, ki so bili predmet izmenjave in vir blaginje.

Veliko zahodnih držav je sprejelo zakone o moralni in materialni avtorski pravici in patentih, ki so se, kot rečeno, nanašali na "vinske sode", ne pa na "vino" (intelektualno vsebino).

Danes pa je mogoče prenašati ideje brez "steklenic", zato si želimo posedovati informacije, in ne več "steklenic". Na določenih področjih je koncept pravic do lastništva ostal dvoumen do te mere, da se lastnina priznava tistim, ki imajo močnejšo "vojsko". Bojevnike z mečem so zamenjali odvetniki, ki delujejo, kot da ideje nastajajo v popolni izolaciji od drugih, prej obstoječih informacij in znanja.

Kaj početi? Neoliberalci, ki posnemajo legaliste, si prizadevajo globalno razširiti svojo moč. ZDA in druge podpisnice Splošnega sporazuma o carinah in trgovini (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT) novim državam članstvo pogojujejo s sistemom zaščite intelektualne lastnine v skladu s Sporazumom o trgovinskih vidikih pravic intelektualne lastnine (GATT TRIPs Agreement), ki v večini držav velja od 1. januarja 1996. Kitajski je bil odvzet status najbolj privilegirane države, dokler ni sprejela avtorskopravnih načel GATT-a (Kitajska je postala članica organizacije World Trade Organization (WTO) konec leta 2001.). Načela GATT-a pa so tuja kitajski kulturi, poleg tega niso več uporabna niti v državah, iz katerih izvirajo. Nešteto transakcij, ki se danes dogajajo med zahodom in vzhodom, lahko le ublaži razlike med zahodno in azijsko kulturo ter nerešena vprašanja glede intelektualne lastnine. Težko je oceniti tudi lokalne razmere na vzhodu na področju digitalnih vsebin.

Po Barlowu (Barlow, 1994) bi bilo modro razglasiti moratorij nad zakonodajo in mednarodnimi sporazumi o zaščiti intelektualne lastnine, dokler ne razvijemo ustreznih konceptov za kiberprostor.

Zakoni praviloma le potrjujejo že dosežene družbene konsenze. Pred zakonom naj bi bili vsi enakopravni ne glede na strankarsko pripadnost, družbeno skupino ali razred.

Družba, v kateri obstaja globok prepad med zakonom in prakso, ne more biti dober zgled. Zakoni o piratstvu programske opreme so neučinkoviti in se ne upoštevajo. Barlow pravi, da je, kadar je imel govor o tej temi, poslušalce vedno vprašal, koliko jih lahko javno izjavi, da na svojih računalnikih nimajo neavtoriziranih programov. Nikoli ni dvignilo rok več kot 10 % poslušalcev.

Intelektualna lastnina v kiberprostoru se zelo razlikuje od fizične lastnine, tako da se preprosto ne more ščititi, kot da te razlike ni. Če bomo še vnaprej mnenja, da vrednost temelji na pomanjkanju, kot to velja pri fizičnih objektih (npr. zlato), bodo zakoni v nasprotju z naravo informacij; vrednost informacij se velikokrat povečuje prav

z razpečevanjem. Dobesedno sledenje zakonom predvsem za tehnološko napredne družbe in ustanove (kot je npr. IZUM) ne predstavlja učinkovite strategije, saj se zakoni dejanskemu stanju prilagajajo zelo počasi in postopoma; zakoni vedno zamujajo glede na hiter razvoj tehnologij in na hitre spremembe v okolju.

Obetavna gospodarstva, ki temeljijo na čisti digitalni tehnologiji, se rojevajo v stanju paralize ali pa vztrajajo, da se lastniki prostovoljno odpovedo igram moči, povezanim z lastništvom. Manjše organizacije in podjetja ščitijo svoje proizvode s hitrostjo, s katero so sposobna plasirati svoje proizvode na trg. Velika podjetja so počasna, svoje izdelke in storitve ščitijo na osnovi strahu pred zakonom. Tisti, ki imajo probleme, si prizadevajo, da bi se zavarovali z zakoni in sodišči, tisti, ki so sposobni praktično reševati probleme, pa ustvarjajo novo družbo, ki ne izključuje piratov in piratstva.

Barlow je napovedal, da se po propadu obstoječega sistema zakonov o intelektualni lastnini na njegovem mestu ne bo razvila nova zakonska struktura. Ljudje pa morajo poslovati. Tehnološki razvoj razveljavlja stare zakone in hkrati vključuje metode za varovanje ustvarjalnih pravic. Družba brez zakonov vedno razvija lastna nepisana pravila, dobre prakse in etične sisteme.

Pri zaščiti, ki jo razvijamo, se veliko bolj zanašamo na etiko in tehnologijo kot na pravo. Barlow je mnenja, da je tehnološko mogoče povsem preprečiti kopiranje.

Oppenheim (2000) je pokazal, da temu ni tako.

Kiberprostor je prinesel paradoks. Pokazalo se je namreč, da je treba tehnološko preprečiti celo branje, gledanje in poslušanje, če hočemo preprečiti brezplačno uporabo in kopiranje; da bi v digitalnem svetu kiberprostora brali, gledali in poslušali, moramo najprej plačati. V analognem svetu smo lahko brali, gledali in poslušali brez kakršnega koli plačevanja in drugih omejitev, saj zakon o avtorski pravici prepoveduje le kopiranje.

Zmeraj pa moramo poskrbeti, da okrepi tehnološke zaščite intelektualne lastnine in cenzura v vlogi zaščite ne preprečijo svobodne izmenjave informacij vključno s svobodo govora ter s tem tudi procesa širjenja informacij in znanja.

Bog (Jer 23, 30) obsoja preroke, da pri izvajanju svojega poslanstva uporabljajo njegove besede, kot da so izvorno njihove: "Zato, glej, pojdem nad preroke, govori GOSPOD, ki drug drugemu kradejo moje besede."

Oppenheim (2000) to navedbo tolmači kot dokaz, da sodi avtorska pravica med naravne pravice. To božjo ugotovitev je treba razumeti ravno obratno. Gre za božje besede. Namen

teh je, da si jih vsi delimo na enak način in si jih ne more nihče lastiti in krasti drug drugemu, tudi ne preroki, saj so božje besede resnica, ki pripada verujočim. Tisto, kar je last vseh, se, kot rečeno, ne more krasti.

Šele sredi praznika je prišel Jezus v tempelj in učil. Judje so se začudeni spraševali: "Kako ta pozna spise, saj se ni učil?" Jezus pa jim je odgovoril in rekel: "Moj nauk ni moj, temveč tistega, ki me je poslal." (Jn 7,16).

Tudi naše najbolj izvirne ideje niso naše, ampak božje. Božje je tudi poreklo navdiha.

Prav tako naše "izvirne" ideje ne bi bile možne brez množstva idej drugih avtorjev, ki so nastale pred našimi, in si vsaj spoznanj na področju znanstvene resnice ne moremo lastiti.

Po Mertonu (Merton, 1942; Šercar, 1988) gre za komunalizem oz. komunitarianizem v znanosti. "Komunizem" v netehniškem in razširjenem občutku skupnega lastništva je drugi sestavni del znanstvenega etosa. Vsebinske ugotovitve znanosti so proizvod družbenega sodelovanja in so skupna dediščina, v kateri je intelektualni kapital posameznega znanstvenika močno omejen. Znanstvena etika reducira lastninske pravice v znanosti na najmanjšo možno mero – na priznanje in samozavest. Po Mertonu etos znanosti temelji na štirih stebrih. To so: "komunizem", univerzalizem, neprizadetost in organiziran skepticizem (CUDOS; "Communism", Universalism, Disinterestedness, Organized Skepticism).

Pogosto ne vemo, ali je do istega spoznanja oz. ideje prišel še kdo drug, ker npr. ne znamo njegovega jezika; nekateri pa spoznanje drugega preprosto ignorirajo.

Teorijo evolucije najpogosteje pripisujemo izključno Charlesu Darwinu, čeprav je podobno teorijo sočasno postavil tudi britanski biolog Alfred Russel Wallace. V zvezi s periodnim sistemom elementov običajno citiramo ruskega kemika Dimitrija Ivanoviča Mendelejeva, čeprav ga je leto prej (tj. leta 1869) razvil tudi nemški kemik Julius Lothar Meyer.

PROTISLOVJA AVTORSKE PRAVICE V DIGITALNI DOBI

Področje avtorske pravice in sorodnih pravic je polno protislovij, začeni s protislovji družbenega porekla in psihološke osnove zasebne lastnine ter pravne ureditve družbenih odnosov na področju avtorske pravice in sorodnih pravic z ustreznim zakonom in s psevdo-, para- in metazakoni (Jaszi, 1998) ter tehnološkimi ukrepi.

Vsekakor je formalno najbolj legitimna pozicija legalistov, ki upoštevajo veljavne konvencije, sporazume in zakone

o avtorski pravici in sorodnih pravicah. S tega vidika je strokovno in brez kakršnega koli problematiziranja Bahor (2002) za potrebe slovenskih knjižničarjev prikazal mednarodne in slovenske zakone o avtorski pravici in sorodnih pravicah.

Pseudocopyright je zaščita baz podatkov z zakonom o pravici do baze podatkov in drugimi ureditvami, ki niso avtorskopravne. *Paracopyright* je zaščita z elektronskimi sistemi za upravljanje avtorske pravice (angl. *Electronic Copyright Management System* (ECMS)) in informacijami za upravljanje avtorske pravice (angl. *Copyright Management Information* (CMI)). *Metacopyright* je razširjanje zaščite z uporabo licence na klik (angl. *Click-on Licence*).

Uporaba tehnoloških ukrepov z namenom zaščite pravic v kiberprostoru zasluži posebno pozornost.

Zasebna lastnina je psihološko pridobljeno (in ne prirojeno) doživetje, povezano z razvojem potrebe po identiteti.

Pravna ureditev družbe z zakoni je izraz razvoja vladavine prava v državi ter predvsem odnosa razreda na oblasti in njegove ideologije do lastnine.

V sodobnih demokratičnih družbah zahodnega sveta se menjujejo leve, desne, sredinske in različne koalicijske vlade programsko kompatibilnih, pa tudi nekompatibilnih, klientelističnih strank, ki jim je le do oblasti – izvršilne, zakonodajne in sodne. Po demokratičnem postopku se menjujejo in sprejemajo zakoni, tolmačenja in načini uveljavitve, razvija se vladavina prava, vendar v mejah, ki ne ogrožajo osnovnega vladajočega kapitalističnega družbenega odnosa delodajalcev in delavcev pri delitvi zaslužka in dobička v prid kapitalistov.

Od položaja v osnovnem družbenem odnosu in interesa onkraj tega položaja je odvisno tudi stališče do avtorske pravice.

Nacionalni zakoni o avtorski pravici niso usklajeni z mednarodnimi konvencijami in sporazumi; nacionalni zakoni namreč veljajo na področju sodne pristojnosti posamezne države, z izjemo zakona o avtorski pravici (angl. *copyright law*) ZDA, ki naj bi veljal tudi za kršitve, storjene kjer koli po svetu. Poleg tega se ti zakoni med sabo razlikujejo; včasih so te razlike zelo velike, čeprav zakoni temeljijo na mednarodnih in svetovnih konvencijah in sporazumih. V državah Evropske unije je poleg teh skupnih osnov treba upoštevati tudi relevantne smernice in direktive.

Pogosto ne razlikujemo zakonov o avtorski pravici od različnih sporazumov in pogodb o licencah in cenah ter drugih pogojev uporabe avtorskopravno zaščitenih del, proizvodov in storitev z novimi pravicami do baz podatkov vred.

Moralna in materialna pravica se razlikujeta po roku veljavnosti. Moralna pravica do avtorstva je večna, materialna pa se prej ko slej izteče ne glede na zakonsko možnost podaljševanja.

Avtor, ki ni imetnik materialne pravice in ima interes le do zaščite svojega avtorstva oziroma moralne avtorske pravice, je zainteresiran, da se njegova ustvarjalna, izvirna in zadosti velika dela čim več berejo, gledajo ali poslušajo; domnevno naj ne bi imel nič proti kopiranju čim večjega števila izvodov. Založnik kot najbolj pogost imetnik materialne avtorske pravice v sodobnem korporativnem kapitalizmu, ki je motiviran izključno z zaslužkom, pa se sklicuje na zakon o avtorski pravici in sorodnih pravicah, ki s prepovedjo kopiranja in grožnjo zakonskih sankcij ščiti materialne interese.

Motivi za ustvarjalno delo so priznanje, ugled in sloves.

Na naše ravnanje vplivajo motivi, ki so zelo različni in so lahko neposredni, nam bližji in globlji oz. dolgoročnejši. V mladih letih se ukvarjamo z ustvarjalnostjo in športom najbrž zaradi motivov, kot je predstava o užitku, zdravju, zmagi, slavi in drugih oblikah nagrade, vključno z denarjem. Vendar smo bolj del narave (biološka bitja), kot si mislimo in kot se zavedamo. Po širši evolucijski teoriji naj bi bil globlji motiv za ukvarjanje z ustvarjalnimi in športnimi dejavnostmi v naši spolnosti, saj si prizadevamo v tekmi z ljudmi istega spola pokazati drugemu spolu, da smo boljši in lepši od drugih (Goldberg, 2005).

S čim bolj množičnim branjem, gledanjem in poslušanjem se povečujejo tudi priznanje, ugled in sloves avtorja, ki temeljijo na njegovi moralni avtorski pravici.

Družbeni odnosi v sodobni profesionalni družbi, ki nezadržno nastaja kot edina realna humanistična in pravična alternativa neoliberalni (post)kapitalistični družbi, omogočajo preoblikovanje priznanja, ugleda in slovesa v materialni ekvivalent v obliki napredovanja. V profesionalni družbi bo tudi kapitalist le eden izmed poklicev, ki naj bi poleg denarja imel tudi ustrezne kompetence (stališča, znanje in veščine) za naložbe denarja kot kapitala (Šercar, 2001).

V takšnih razmerah je avtor kot imetnik moralne pravice zainteresiran za čim večje kopiranje svojih del in povečevanje ugleda, imetnik materialne pravice pa si zakonsko in tehnološko (v kiberprostoru) prizadeva preprečiti, da bi uporabniki nepooblaščenno kopirali dela in da bi jih drugi založniki na novo izdajali.

Mednarodne konvencije naj bi zagotavljale univerzalni minimum kompatibilnosti nacionalnih zakonov in recipročno veljavnost zakonov različnih držav.

Po Oppeheimu (Oppenheim, 2000) je pomembnost mednarodnih konvencij tudi v tem, da je ključnega pomena, kje je zaščiteno delo ustvarjeno. S tem v zvezi obstaja analogija z internetom. Če nekdo opravi prenos podatkov v Združenem kraljestvu, se uporablja britanski zakon, ne pa ameriški. Vendar se ta scenarij podre v bolj zapleteni situaciji v mednarodnem omrežnem okolju. Oppenheim poda naslednji primer: Nekdo v Združenem kraljestvu je poslal ukaze računalniku v ZDA za kopiranje velike količine strojno čitljivih podatkov preko računalnika v Savdski Arabiji. Predpostavimo, da je to kršitev avtorske pravice po britanskem in ameriškem zakonu, vendar pa ni kaznivo dejanje po zakonu Savdske Arabije. Prenos podatkov ni sprožen niti zaključen v Združenem kraljestvu. Iz Združenega kraljestva je prišel le ukaz. Lastnik računalnika v Savdski Arabiji ne more ničesar vedeti o ukazih za prenos podatkov na računalnik, pa tudi dejanja ni odobril. Podobno tehnično osnovo ima kibernetično nadlegovanje (Šercar, 2004). O tem, kateri zakon velja v tem primeru, ni konsenza. Ta vidik mednarodnih zakonov je znan kot konflikt zakonov. Primer se pogosto uporablja kot očitni dokaz v prid potrebe po enotnem svetovnem zakonu za internet.

Oppenheim (2000) našteje naslednje kršitve in izjeme zakona o avtorski pravici na internetu:

- za kršitev gre, če se kopira znaten del dela;
- izjeme so "fair use" (ameriško), "fair dealing" (angleško) oz. kopiranje za zasebne potrebe (evropsko); večina kopiranja na internetu ne sodi v to kategorijo in v primeru kopiranja na internetu gre velikokrat za očitno nelegalno dejanje.

Zakon o avtorski pravici ni ustrezno zakonsko sredstvo za kontrolo uporabe interneta. Zakon je v teoriji jasen, v praksi pa na sodišču konča zanemarljiv del storjenih kršitev. Dejstvo, da veliko kršitev ostane nekaznovanih, uporabljajo kritiki proti uporabi avtorske pravice na internetu.

Problema harmonizacije ni rešila niti Direktiva EU o bazah podatkov (The European Union Database Directive) iz leta 1996, saj so podrobnosti implementacije na nacionalni ravni diskrecijska pravica držav članic. Države članice imajo veliko svobode pri odločanju o izjemah, ki jih lahko vključijo v pravice do baz podatkov (nove avtorske pravice). Rezultat je, da v tem pogledu v EU ni usklajenosti.

Direktiva EU o avtorski pravici (EU Copyright Directive, EUCD) glede baz podatkov zelo omejuje izjemo uporabe kopiranja za zasebne potrebe. Direktiva bazo podatkov definira kot zbirko neodvisnih delov, podatkov in drugega gradiva, prirejenega na sistematičen in metodičen način. Ti podatki so individualno dostopni z elektronskimi in drugimi sredstvi. Sleherni del je lahko avtorskoppravno zaščiten,

vendar to ni nujno. Definicija vključuje gradivo v strojno čitljivi in tiskani obliki.

Niti britanski zakon ne razlikuje med elektronskimi in tiskanimi mediji.

Obstajata dve možnosti zaščite:

- Zaščita baze podatkov lahko vključuje zaščito pravice do baze podatkov kot nove pravice in tradicionalno avtorskoppravno zaščito vsebine (angl. *copyright*), če so sestavni deli baze podatkov individualno avtorskoppravno zaščiteni.
- Če je baza podatkov sestavljena iz delov, ki niso avtorskoppravno zaščiteni, kot je to v primeru vzajemne baze podatkov COBIB, jo lahko zaščitimo s pravico do baze podatkov.

Dejstvo, da so baze podatkov v večini primerov zaščitene dvojno, in sicer z novo pravico do baze podatkov in z avtorsko pravico, ne pa z eno ali drugo pravico, povzroča zmedo.

Raven zaščite baz podatkov po Direktivi EU je odvisna tudi od merila ustvarjalnosti, saj baze podatkov brez intelektualne ustvarjalnosti zakon, ki ureja avtorsko pravico, ne more ščititi. Glede na merilo intelektualne ustvarjalnosti je Oppeheim (2000) naštel štiri vrste baz podatkov. To so:

- zbirka, sestavljena iz avtorskoppravno zaščitene delov (časniki); tovrstna zbirka je zaščiten dvojno: članki so zaščiteni z avtorsko pravico, časnik v celoti pa s pravico do baze podatkov;
- zbirka, sestavljena iz avtorskoppravno zaščitene delov, vendar zbiranje in priprava ne vključujeta ustvarjalnosti (letna poročila); avtorskoppravno so deli in baza podatkov zaščiteni kot celota s pravico do baze podatkov;
- zbirka, sestavljena iz delov, ki niso avtorskoppravno zaščiteni, vendar kot celota vključuje ustvarjalnost; primeri za to vrsto so poslovni imeniki in direktoriji (rumene strani), dober primer je tudi vzajemna baza podatkov COBIB; takšna zbirka kot celota je po kriteriju ustvarjalnosti zaščiten dvojno: avtorskoppravno in tudi s pravico do baze podatkov;
- zbirka avtorskoppravno nezaščitene delov, ki tudi kot celota ne vključuje ustvarjalnosti (telefonski imenik); vendar takšno zbirko ščiti pravica do baze podatkov, če je za izdelavo potrebna znatna naložba.

Direktiva EU o bazah podatkov je z uvedbo merila intelektualne kreativnosti z novo pravico do baze podatkov in z uvedbo možnosti časovno neomejene zaščite zelo spremenila zakon o avtorski pravici. Pravica do baze podatkov se izteče v 14 letih, vendar pa je v primeru znatne naložbe v izdelavo rok veljavnosti te pravice mogoče

podaljševati praktično v nedogled.

Internet je vsekakor eden izmed najpomembnejših dogodkov s konca 20. stoletja.

Uporabnike, ki so na tekočem z razvojem interneta in seznanjeni z avtorsko pravico, lahko razdelimo v dve skupini: tiste, ki so za avtorsko pravico, in tiste, ki so proti njej. To naj bi veljalo tudi za avtorje, ki so hkrati tudi imetniki avtorske pravice; pričakovati je, da je med avtorji, ki niso tudi imetniki avtorske pravice, razmeroma najmanj tistih, ki so za avtorsko pravico na internetu.

Kljub očitni neučinkovitosti je uporaba avtorske pravice na internetu dejstvo. Poleg avtorjev in uporabnikov so najaktivnejši v uporabi avtorske pravice ponudniki internetnih storitev.

URL-naslovi, e-naslovi in podobno se lahko kopirajo, saj se na te podatke avtorska pravica ne nanaša. Zbirke URL-naslovov in e-naslovov ter indeksi, ki jih ustvarjajo na Usenetu, npr. Yahoo in zbirke FAQ (Frequently Asked Questions), so avtorskoppravno zaščiteni; to so namreč baze podatkov, ki so lahko zaščitene bodisi z avtorsko pravico bodisi s pravico do baze podatkov ali pa z obema pravicama hkrati.

Kopiranje spletne strani in potem dodajanje vsebin za lastne namene je kršitev omenjenih pravic. Drugi vidik kopiranja na internetu je moralna pravica, ki vključuje pravico do identitete avtorja, z izjemo gradiva, ki ga ustvari zaposleni delavec.

Avtor naj bi imel pravico do pritožbe in prijave škode na sodišču tudi v primeru podcenjevalne obravnave, ki zmanjšuje ugled avtorja.

Najbolj zanimivi primeri v zvezi z uporabo avtorske pravice na internetu so primeri neželenih povezav na spletne strani.

Enostavno povezovanje naj ne bi predstavljalo kršitve avtorske pravice; primer je uporaba knjižničnega kataloga, ki vključuje podatke o zalogi knjižničnega gradiva v knjižnici, vendar ne vabi k fotokopiranju te zaloge.

Pravica do kopiranja v celoti izključuje pravico do kopiranja delov. Urednik lahko objavi celotno pesem, ne sme pa objaviti dela pesmi, prav tako ne sme ničesar dodati.

Avtorska pravica predvideva uporabo za zasebne namene (angl. *fair use*). Pravica do baze podatkov uporabe za zasebne namene ne predvideva. Sicer pa vključuje pravica do baze podatkov manj prepovedanih dejanj kot avtorska pravica.

PROTISLOVJA NA ZNANJU TEMELJEČE EKONOMIJE

V dobi industrijskega in finančnega kapitalizma je prevladovalo mnenje, da so zemljišče, delovna sila in kapital osnovni dejavniki proizvodnje. Sodobni informacijski kapitalizem oz. družba pa je na znanju temelječa ekonomija oz. družba (angl. *Knowledge-Based Economy – KBE*). Prav znanje je najpomembnejši dejavnik proizvodnje in ključ do ekonomske konkurenčnosti. Znanje naj bi bilo tudi najpomembnejša kompetenca, od katere sta odvisna gmotni položaj in ugled slehernega posameznika v družbi.

Izraz "gospodarstvo znanja" se običajno uporablja za opis gospodarskih dejavnosti, ki niso odvisne od naravnih virov (npr. zemlje in mineralov), temveč temeljijo na intelektualnih virih, kot so strokovna znanja in spretnosti. V skladu z enim od temeljnih konceptov ekonomije znanja se lahko znanje in izobrazba (za kar se uporablja tudi izraz "človeški kapital") obravnavata kot tržno blago oziroma kot izobraževalni in intelektualni proizvodi in storitve, ki jih je mogoče izvažati z visokim donosom. Ekonomija znanja ima seveda večji pomen v regijah, kjer so naravni viri redki. (Evropska komisija, 2008a; Commission of the European Communities, 2008b)

Znanje ima zapleten ekonomski status: je fiktivno blago – podobno kot zemljišče, delovna sila ali denar. Čeprav ga je mogoče kupiti in prodati kot druge proizvode, resnično ni ustvarjeno z izrecnim namenom, da se ga proda (Jessop, 2007). Zemljišče je brezplačno darilo narave, delovna sila so ljudje, ljudje pa niso na prodaj, denar in sistem, v katerem denar kroži, ne delujeta izključno zaradi dobička.

Informacije in znanje se razlikujejo tudi od zemljišča in delovne sile, saj jih uporaba ne obrablja in so glede tega podobni denarju, ki je pravzaprav zgolj informacija.

Po Marxu (Marx, 1976) nastaja ekonomska vrednost iz konkretnih, zgodovinsko pogojenih družbenih odnosov; s tega stališča je kritiziral prevladujočo tendenco v tedanji ekonomski misli, po kateri so zemljišče, delovna sila in kapital imanentne in večne lastnosti stvari, iz katerih izvira ekonomska vrednost vsakega proizvoda.

Zemljišče, delo in denar so tudi po Polanyiju (Polanyi, 1957) fiktivno blago, čeprav so bistveni deli tržnega gospodarstva, ki pa lahko obstaja le v tržni družbi. Kot rečeno, jih imenujemo fiktivno blago, saj se navidezno ne razlikujejo od proizvodov, namenjenih za trženje, in imajo svojo tržno ceno. Delo je le drugo ime za človeka, zemljišče za naravo, denar za merilo vrednosti. V tržnem gospodarstvu oz. družbi je proizvodnja namenjena za prodajo na trgu, vsi prihodki pa izhajajo iz prodaje na trgu. Tržni mehanizmi veljajo ne samo za blago, vključno s storitvami, pač pa tudi za zemljišče, delo

in denar, saj jih je mogoče tudi kupiti ali prodati. Tržna cena dela je plača, zemljišča renta (cena uporabe zemljišča sodi v prihodek tistih, ki ga dajejo v najem), denarja obresti (cena uporabe denarja sodi v prihodek tistih, ki ga izposodijo). Del prihodka, ki ga imenujemo dobiček, je razlika med ceno proizvedenega blaga na trgu in stroški proizvodnje. Stroški so cene blaga in storitev, potrebnih za proizvodnjo.

Znanje je tudi fiktivno blago. Ustvarjanje in kroženje znanja se lahko kakovostno zagotovita ne samo tržno, temveč tudi drugače, npr. z državnim in zasebnim sponzorstvom. Čeprav ima znanje v informacijskem gospodarstvu oz. družbi ceno, se ne ustvarja za prodajo, temveč je darilo človekove narave oziroma bistven vidik človeka. "Informacijsko gospodarstvo" lahko obstane le v tržnem gospodarstvu oz. družbi, informacije in znanje pa morajo imeti ceno zaradi zagotavljanja ravnovesja med ponudbo in povpraševanjem.

Kot kaže, je očitno, da obstajajo meje komodifikacije znanja, saj znanje ni navadno potrošniško blago ali blago, ki ga uporaba obrablja. Kljub temu le malo držav uspešno ščiti znanje podobno kot sodobne socialne države ščitijo delovno silo ali ekološko osveščene države naravo. Prav tako je le malo držav, ki se upirajo kapitalistični podreditvi znanja kot kolektivnega vira dobičkonosno orientirani, tržno posredovani logiki ekonomske konkurenčnosti.

Znanje ni naraven vir, temveč je rezultat zmogljivosti inteligentnih bitij.

Znanje je, kot rečeno, fiktivno blago, ki ga ne ustvarjamo zaradi dobička. V kapitalističnih družbenih odnosih pa pridobi obliko kapitalističnega blaga, čeprav vnaprej nastaja na univerzah, institutih in podobnih ustanovah, ki začetno niso podrejene tekmovalnemu imperativu tržnih sil za doseg racionalizacije proizvodnje in za krajšanje časa vrnitve naloženega kapitala.

Vendar informacije in znanje nimajo vrednosti, preden ne pridobijo oblike fiktivnega blaga med družbenim procesom preoblikovanja v kapitalizmu. V kapitalističnem svetu se vrednost njihove uporabe ocenjuje glede na dobičkonosnost – nedobičkonosnost, ne pa glede na svetost – posvetnost, resničnost – lažnost ali zdravje – bolezen. Proces ustvarjanja znanja je intelektualno delo za plačo, rezultat tega dela pa pripada delodajalcu, podobno kot rezultati fizičnega dela. Skozi komodifikacijo in vključevanje nematerialnih rezultatov intelektualnega dela v omrežene digitalne procese proizvodnje – potrošnje je znanje podrejeno kapitalistični kontroli.

Poleg komodifikacije znanja grozita tudi komodifikacija življenja in biopiratstvo za dobiček. Patentno pravo se je toliko razširilo, da danes lahko patentiramo DNK in tako monopoliziramo žive organizme.

Intelektualni viri (informacije in znanje) so ključni dejavniki proizvodnje in potrošnje v tržni ekonomiji informacijskega kapitalizma, informacijski delavci kot ustvarjalci znanja pa bi morali pridobiti vsaj povprečni odstotek dobička. Drugače ni mogoče zagotoviti motiviranosti informacijskih delavcev, ki ustvarjajo informacije in znanje.

Plače so tržna cena uporabe delovne sile, renta tržna cena uporabe zemljišča in obresti tržna cena uporabe kapitala, avtorski honorarji in druge oblike denarnega nadomestila pa so tržna cena uporabe informacij in znanja kot kvazibлага oziroma realnega blaga, če je uporaba znanja za proizvodnjo nematerialnega blaga in storitev posebna funkcija znotraj družbene delitve dela in če so vse takšne funkcije poplačane skozi tržne mehanizme. Obstajajo različne zakonske oblike intelektualne lastnine kot fiktivnega kapitala za dodeljevanje lastniških pravic do idealnih nematerialnih in neotipljivih objektov ter odgovarjajočih prihodkovnih prilivov. Poleg tradicionalnih pravic do intelektualne lastnine (patenti, zaščitene znamke, poslovne skrivnosti, vzorci, avtorska pravica (angl. *copyright*)) obstajajo tudi novejšje oblike, ki vključujejo druge posebne vire informacijske ekonomije, kot so pravice do baz podatkov, zaščita topografije polprevodnikov, pravice gojiteljev rastlin, zaščita oznak geografskega porekla, pravice do predvajanja.

Intelektualno delo se zgodovinsko izvaja na univerzah in institutih, plačuje pa se predvsem na osnovi nazivov, in ne po ekonomski uspešnosti. To pa je v nasprotju s pomembnostjo pravic do intelektualne lastnine kot prave osnove za nagrajevanje dobaviteljev informacij, znanja in intelektualne ustvarjalnosti.

Za razliko od lastniških pravic do zemljišča, delovne sile in denarja naj bi pravice do intelektualne lastnine znanstvenikom in drugim informacijskim delavcem zagotavljale povprečni odstotek dobička za nematerialno blago in storitve, vendar ga neposredni dobavitelji dobijo le izjemoma. V kapitalizmu gre za zakonsko zajamčen monopol, po katerem superdobički, ki jih zagotavlja trajno povpraševanje po intelektualnem blagu in storitvah, pripadajo imetnikom intelektualne lastnine, ki praviloma niso informacijski delavci (angl. *knowledge workers*).

Kapitalizem temelji na protislovju med uporabno in tržno vrednostjo blaga. Tržna vrednost se nanaša na tržno posredovano denarno vrednost blaga za prodajalca, uporabna vrednost pa na fizično in/ali simbolično uporabnost blaga za kupca. Brez tržne vrednosti se blago ne more proizvajati za prodajo, če pa nima uporabne vrednosti, blaga nihče ne bo kupil. V primeru znanja se to protislovje izraža v obliki znanja kot intelektualnega splošnega dobrega in znanja kot intelektualne lastnine. To protislovje je bistvenega pomena predvsem za na znanju temelječe gospodarstvo (angl. *Knowledge-Based Economy*,

KBE), saj KBE temelji na reflektivni uporabi znanja pri ustvarjanju znanja, ki ga je mogoče tržiti (Castells, 1996). Protislovje se kaže na različne načine, saj znanje ni navadno blago. Znanje je fiktivno blago in kot takšno je temelj fiktivnega kapitala. Zaradi svojskosti informacij je tržno vrednost komodificiranega znanja težko določiti. Uporaba znanja ne zmanjšuje njegove uporabne vrednosti, saj ga ne obrablja; drži celo, da znanja brez razkrivanja ni, prenaša pa se brez kakršne koli izgube in omejitve. Podobno tudi velja, da denar nima nobene vrednosti, če ni v uporabi. Mrežne ekonomije celo povečujejo uporabno vrednost informacij in znanja, hkrati pa je izračun prispevka znanja k presežni vrednosti in dobičku zaradi mrežnih ekonomij bolj zapleten.

Marx in Polanyi sta pisala v dobi industrijskega oziroma finančnega kapitalizma in sta v svoji kritiki politične ekonomije več pozornosti posvetila glavnim dejavnikom proizvodnje kot protislovjem informacijskega kapitalizma oziroma KBE in znanja kot blaga.

Jessop (2007) je v zvezi z intelektualno lastnino v KBE navedel pet skupin protislovij:

1. Protislovja v zvezi s prvotno akumulacijo intelektualnega kapitala skozi zasebno lastninjenje kolektivnega nedokumentiranega in neurejenega znanja, ki so ga ustvarile prejšnje generacije; ta akumulacija znanja je potekala z lastninjenjem delov plemenske kulture in njihovim preoblikovanjem v komodificirano znanje brez nadomestila, ločevanjem dela proizvajalcev znanja od kontrole nad proizvodnimi sredstvi, ki so jih razvili (pametni stroji, ekspertni sistemi), z uporabo avtorske pravice v zvezi z drugimi oblikami intelektualne lastnine s posledično erozijo javnega dobrega.
2. Protislovja v zvezi z vlogo informacijske tehnologije pri nadzoru, ki ga izvajajo kapitalisti nad fizičnim delom.
3. Protislovja v zvezi z dinamiko tehnoloških najemnin za nova znanja ter tehnologije in opredelitev družbeno potrebnega časa za ustvarjanje tega znanja – problem zaplete reflektivna uporaba znanja za ustvarjanje znanja.
4. Protislovja v zvezi s kapitalom v informacijski industriji, ki se, če je to le možno, izogiba plačilu informacijskih prispevkov, potrebnih za razvoj informacijskih proizvodov, obenem pa si prizadeva povečati svojo intelektualno lastnino. V ponazoritev tega problema Jessop (2007) navaja primer Microsofta, ki je v tržni tekmi z Linuxom uporabil hekerje za beta testiranje svoje komercialne programske opreme.
5. KBE ima posledice v zvezi z družbeno enakostjo in polarizacijo nacionalnih družb. Če podjetja v informacijskem gospodarstvu ohranijo stopnjo dobička, čeprav se pojavlja težnja, da bi se tehnološke najemnine odpravile, bi bil dobiček tehnološko manj razvitega sektorja pod povprečjem. To je eno izmed gonil globalizacije in teženj po neenaki izmenjavi in

enakomernem razvoju. Dolgoročno naj bi to povzročilo probleme v zvezi s povpraševanjem po proizvodnih informacijskega gospodarstva na svetovni ravni.

Posebna skupina protislovij je povezana z vlogo države v KBE, saj ima ključno vlogo pri sprejemanju zakonov o pravicah do intelektualne lastnine.

Bolj socialne države ščitijo intelektualno lastnino kot splošno dobro ter spodbujajo razvoj informacijske družbe in socialnega kapitala. Razvoj družbenih mrež ni v prid kapitalu, ker izpodriva prevlado kapitalistov v družbenih odnosih, mrežne oblike upravljanja pa izpodrivajo zasebno kontrolo.

Neoliberalne kapitalistične države spodbujajo prvobitno akumulacijo intelektualne lastnine, privatizacijo javnega znanja in komodifikacijo vseh oblik znanja. ZDA se zavzemajo za neoliberalne oblike revolucije znanja v globalnih razmerah. To je očitno predvsem iz tega, da se ZDA zavzemajo za *Sporazum o trgovinskih vidikih pravic intelektualne lastnine (Agreement on Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights, TRIPs)* in da si prizadevajo za svoje interese na področju pravic do intelektualne lastnine.

Razlike med državami se kažejo tudi v odnosu do komodifikacije znanja ter do uvajanja znanja in intelektualnega dela v proizvodnjo. S tem vprašanjem sta povezani predvsem usposabljanje informacijskih delavcev in vseživljenjsko izobraževanje. Države se razlikujejo tudi glede strategije do tehnoloških najemnin za novo znanje in tehnologije.

V vsakem primeru se države morajo spoprijeti s protislovji na področju intelektualne lastnine in znanja kot fiktivnega blaga. Med sabo se razlikujejo predvsem glede naložb v informacijsko infrastrukturo, razvoja socialnih sistemov inovacij in socialnega kapitala ter reorganiziranja javnih raziskovalnih zavodov in univerz, da bi zagotovili tesnejše sodelovanje s podjetniškim sektorjem. Razlikujejo se tudi glede spodbujanja menedžmenta in uporabe informacijske lastnine skozi izločitev dejavnosti v novo podjetje (angl. *spin-off*), licenc in partnerstev ter glede razvoja metavladnih struktur, kot so znanstveni, tehnološki in industrijski parki.

Za čim bolj plastičen opis meja komodifikacije znanja je Jessop (2007) uporabil naslednje modre besede, ki so jih napačno pripisali Indijancem plemena Cree:

"Šele takrat, ko bomo posekali zadnje drevo,
šele takrat, ko bo zastrupljena zadnja reka,
šele takrat, ko bo ujeta zadnja riba,
šele takrat boste spoznali, da denarja ni mogoče jesti."

Če smo spoznali tudi meje kapitalističnega na znanju temelječega gospodarstva, naj bi spoznali tudi potrebo po vključevanju narave in človekove ustvarjalnosti v moralno prenovo družbe, Marxovo in Polanyijevo kritiko politične ekonomije pa razširili s politično ekologijo in novo moralno ekonomijo. Adam Smith, oče politične ekonomije, se je imel za filozofa morale, in ne za ekonomista.

Treba bo narediti premik od KBE v smeri proti na znanju temelječi družbi (angl. *Knowledge-Based Society*, KBS) in na modrosti temelječi družbi (angl. *Wisdom-Based Society*, WBS), ki naj bi temeljila na poštenosti in akumuliranemu znanju človeštva.

NOVI POSLOVNI MODELI IN AVTORSKA PRAVICA

Po modelu dolgega repa (angl. *long tail*) (Anderson, 2006; Šercar, 2009) sodi profesionalno delo, ki je povezano z avtorsko pravico, npr. objava knjige na papirju, v "glavo" (angl. *head*) krivulje, ustvarjalna dela, kot so npr. blogi ali odprta koda, ki jih avtorskoppravno ne ščitimo, pa sodijo v "dolgi rep". Če smo v "glavi" modela, imamo eno stališče do intelektualne lastnine, če smo v "repu", pa drugo.

Ali se bomo kot ustvarjalci sklicevali na avtorsko in sorodne pravice do našega ustvarjalnega dela, je odvisno od razloga ali motiva ustvarjanja.

Če je razlog ustvarjanja ta, da bi zaslužili denar, se bomo sklicevali na avtorsko pravico, če pa ni in ustvarjamo npr. za to, da bi si pridobili ugled, sloves, dobro ime, je naše stališče do intelektualne lastnine drugačno. Vendar se je treba zavedati, da se ugled po potrebi tudi lahko spremeni v vrednosti, kot so zaposlitev, napredovanje, poslušalstvo ali druge dobičkonosne ponudbe vseh vrst.

Avtorji za svoja objavljena ustvarjalna dela, ki so močno avtorskoppravno zaščitena, ne dobimo nič denarja (najpogosteje) ali le malo denarja (bolj redko). Knjige, objavljene v e-obliki v samozaložbi na servisu Lulu.com, se prodajo v od 5.000 do 50.000 izvodih, kar ni slabo. Osemdeset odstotkov dobička gre naravnost avtorjem, od komercialnih založnikov pa avtorji dobimo zgolj 15 % (če sploh).

Digitalni dostop spodbuja tudi razvoj digitalnih tiskarskih strojev.

Kot rečeno, se stališča avtorjev oz. imetnikov avtorskih pravic, lektorjev, prevajalcev, založnikov, distributerjev, knjigarn, knjižnic in bralcev do digitalnih knjig zelo razlikujejo. Razlikujejo se tudi stališča knjižnic glede na vrsto knjižnic (splošne, specialne). Pričakovati je namreč, da bodo v specialnih knjižnicah bolj upoštevali

napovedane mehanizme avtorskoppravne zaščite kot v splošnih knjižnicah.

Poleg tehničnih ovir, kot sta omejena hitrost omrežja in majhnost zaslonske slike, predstavlja glavno oviro dostopnosti digitalnih knjig predvsem avtorska pravica, ki zna pogosto biti tudi zelo neprosojna.

Strategiji tradicionalne in digitalne knjižnice sta si zelo različni.

Svojevrstno strategijo imata tudi Google in Amazon. Njuna strategija temelji na astronomskih vsotah v oglaševanju in trgovini; javni informacijski online servisi (kot je npr. IZUM) pa so uporabnikom prisiljeni zaračunavati licenčnino za pravico do dostopa in uporabe proizvodov in storitev.

Google za odprti svetovni splet zagotavlja integracijo vsebine iz več virov in je vodilna hiša za njihovo distribucijo.

Knjižnice se morajo prilagoditi spreminjajočim se načinom ustvarjanja oz. proizvodnje ter distribucije in dostopa do digitalnih vsebin. Internet ponuja nove priložnosti za objavlanje del brez posredovanja tradicionalnih založnikov (samozaložba, ki se nam je ni treba več sramovati) in demokratizacijo sredstev za distribucijo (internet je iz vsakega naredil tudi distributerja). S tem so proizvodi in storitve lažje dosegljivi, stroški potrošnje nižji, povezovanje ponudbe in povpraševanja pa lažje, tako da sleherni potrošnik v obstoječi preobilici raznolikosti lahko pride do proizvodov in storitev, ki si jih želi, in to brez kakršnih koli tehniških težav in sprostitev trga "dolgega repa".

Vendar ostajajo hude težave, ki jih povzročajo motivi po čim bolj dobičkonosnem poslovanju in s tem povezana zaščita avtorske pravice in sorodnih pravic.

Digitalni viri terjajo razvoj novih specializacij glede kompetenc za pospeševanje uporabe in pridobivanja za vrsto praks, ki jih vključujejo novi mediji.

Ni povsem jasno, ali so digitalni viri ustvarjalna dela ali baze podatkov z vsebino.

Internet je povzročil migracijo (prehod) s hierarhične (v podobi drevesa) na rizomatične (gr. *rhiza*, korenina), rizoidne (tj. v podobi korenine, ne drevesa) ali mrežne topologije za oblikovanje informacij in za dostop do informacij. Vprašanje je, kako si lahko predstavljamo poreklo, avtentičnost in mnogovrstnost razlag, ko stopimo v svet, kjer se vsebina z lahkoto spreminja in rekontekstualizira in kjer lahko preskakujemo z ene vsebine na drugo preko omrežja povezav, ki jih vključuje digitalni vir. Nekonsistentna uporaba avtorske pravice in sorodnih pravic lahko povzroči številne zaplete in težave.

Hierarhični sistemi v obliki drevesa izolirajo informacije. Neka enota prejema informacije od višje enote in na te informacije vplivajo vnaprej oblikovane poti. To je očitno na primeru sodobnih problemov informacijskih in računalniških ved, ki upoštevajo stari recept, po katerem je treba največjo moč dodeliti spominu oz. centralnem organu. Rizomatični sistemi v obliki korenine ne delujejo po hierarhičnih strukturah in omogočajo popolno povezanost informacij, saj uporabljajo zelo različne režime znakov in celo režime brez znakov. Sestavljeni so iz dimenzij oz. predvsem smeri gibanja. Način delovanja rizomatične strukture je podoben načinu delovanja človekovega živčnega sistema. Umetni sistemi indeksiranja temeljijo na hierarhični strukturi, rizomatični sistemi pa na asociacijah in spominu. Če so se proizvajalci znanja opredelili za rizomatične odprte nehierarhične modele informacijskih sistemov, so potrebne tudi "požarne stene" za zaščito osebnih računalnikov (Sukovic, 2008).

Knjiga Chrisa Andersona o dolgoročni strategiji brezplačnega ponujanja proizvodov in storitev v pričakovanju kasnejše večje prodaje (angl. *freeconomics*) (Anderson, 2009; Šercar, 2010) je pravzaprav nadaljevanje njegove knjige o dolgem repu. Pravilo dolgega repa se nanaša na ekonomsko moč brezplačnih proizvodov in storitev. Beseda *zastonj* ima zelo slabo konotacijo, saj spominja na piratstvo in podobne druge načine izparevanja vrednosti. Vendar je brezplačno ponujanje ena izmed najpomembnejših značilnosti digitalnih trgov. Stroški na teh trgih so namreč blizu ničle in zato so take lahko tudi njihove cene. Če so digitalne storitve poceni, so stroški brezplačnih proizvodov in storitev za družbo tako majhni, da jih ta z lahkoto krije. Stroški predvajanja 10 odstotkov filma vsakomur, ki si ga želi ogledati online, so zanemarljivi v primerjavi s tržno vrednostjo drugih načinov privabljanja publike v kinodvorane. Rezultat teh načinov je itak negotov, saj se potencialni gledalec lahko premisli le zaradi stroškov prevoza do kinodvorane. Veliko televizijskih programov je že brezplačnih, saj dovolj zaslužijo z oglaševanjem. Na trgih, kjer je prisotno ogromno proizvodov in storitev, konkurenca pa je zelo huda, so cene odvisne od stroškov. Zahvaljujoč moči digitalne ekonomije se tudi stroški zelo zmanjšujejo. Anderson navaja zgodbo o Kingu Campu Gillettu, izumitelju britvic. V prvem letu po izumu (1903) je Gillette prodal le 51 brivnikov in 168 britvic. V naslednjih dveh desetletjih je izvajal najrazličnejše marketinške prijeme, ki si jih je izmislil, vendar zaman. Potem ko je dal na škatlo svojo sliko in ko je ameriški vojski ponudil velik popust za nakup brivnikov (brez britvic), jim je prodal na milijone brivnikov brez britvic. Brivnik brez britvic je bil seveda nekoristen; s tem je spodbudil veliko povpraševanje po britvicah, tako da je po vojni prodal nekaj milijard britvic. Zahvaljujoč nizki ceni jekla (za eno britvico je cena enaka skoraj nič) bi King Camp Gillette po modelu prelivanja dobička z enega

proizvoda ali storitve na drug proizvod ali storitev lahko zastonj ponujal tako brivnike kot britvice, zaračunal pa bi kremo za britje.

V zadnjem desetletju za številne tržne niše že dlje časa velja radikalno nov model, ki temelji na dejstvu velikega upada stroškov za nekatere kategorije proizvodov oz. storitev, in ne več na prelivanju dobička z enega proizvoda ali storitve na drug proizvod ali storitev.

Poslovni model prelivanja dobička je v ekonomiji znan že dlje časa in naj bi veljal za vse dejavnosti. Tako se npr. mobilni aparati ponudijo brezplačno, zaračuna pa se naročnina, poceni se prodaja konzola za digitalne videoigre, drago pa se zaračunajo igre, aparati za kavo se zastonj postavijo po pisarnah, zaposlenim pa se drago zaračunajo vrečke s kavo, kupcu se zastonj ponudijo gospodinjski aparati, če kupi drago kuhinjsko pohištvo itd.

Radikalno novi model "zastonj" velja predvsem za ekonomijo interneta in je po okusu net generacije, ki je že navajena na brezplačno e-pošto, brezplačne bloge, brezplačno programje, brezplačno družbeno mreženje, hkrati pa nima rada avtorskih pravic in, širše, varstva intelektualne lastnine.

Določanje cen je korenito spremenjeno.

Svetovni splet je praktično zastonj. Razprava o dilemi "brezplačno – se plačuje" se je končala pred dvajsetimi leti. Vzpon "freeconomics" na internetu omogoča močna tendenca upadanja stroškov (predvsem marginalnih stroškov po enoti), ki se bliža ničli.

V online ekonomiji so nekatere zadeve preveč poceni, da bi jih lahko zaračunavali. Leta 1961 je bila cena posamičnega tranzistorja 10 ameriških dolarjev, danes pa bi 1 tranzistor stal 0,000015 centa, saj ima Intelov zadnji čip 2 milijardi tranzistorjev in stane 300 ameriških dolarjev.

Kmalu tudi ne bo več tradicionalnega oglaševanja, ki ga net generacija ne prenese. Nato teh stroškov, ki so npr. pri hollywoodskih filmih velikanski in znašajo včasih 50 % vseh stroškov proizvodnje filma, ne bo več, kar bo drastično zmanjšalo stroške, ki po tej plati bremenijo ceno.

Ekologija odprte kode poskuša spremeniti številne dejavnosti v smeri mentalitete, ki zahteva, da bi bili proizvodi in storitve zastonj, in sicer z ustvarjanjem sodobne svobodne in prožne omrežne skupnosti na osnovi odprtokodne tehnologije za skupno delo.

Na internetu je tudi vedno več dela naravnane tako, da se vsebine ustvarjajo in obdelujejo brezplačno (najboljši primer je Wikipedia).

Google je brezplačen, saj je model brezplačnega poslovanja najboljši način, kako priti do največjega možnega trga in vsesplošnega množičnega sprejetja. Googlova strategija (imenujejo jo "max strategy") naj bi bila v prihodnosti značilna za vse informacijske trge. Drugače pa Google uporablja strošek na klik ("cost per click"), Amazon pa strošek na transakcijo ("cost per transaction"), ki ju zaračunavata oglaševalcu le, če obiskovalec postane kupec, ki za nakup plača. Oglaševalci na Googlu lahko plačujejo tudi fiksni znesek, na katerega promet ne vpliva, in sicer za oglase v rezultatih iskanja ali za vključevanje njihovih logotipov v videoposnetke in igre.

Lahko ugotovimo, da so bili elementi modela "zastonj" že zdavnaj vgrajeni tudi v nekomercialno poslovno strategijo IZUM-a, ki se je v praksi izkazala kot uspešna (npr. brezplačna izmenjava bibliografskih in kataložnih zapisov v mednarodni regionalni mreži COBISS.Net).

Za nekatere pa je model "zastonj" nekompatibilen z osnovnimi zakoni ekonomije.

To, da model "zastonj" (angl. *free*) ogroža intelektualno lastnino, kot so patenti in avtorska pravica, dokazuje tudi razlika med "libre" (prosto za uporabo po določeni ceni) in "gratis" (uporaba je brezplačna). Po tradicionalnem modelu se z izumiteljstvom in ustvarjalnim delom ne bomo ukvarjali, če ne pričakujemo, da bomo plačani za naše izume in ustvarjalna dela. S patenti in avtorsko pravico si to lahko zagotovimo.

Če pa pričakujemo, da bo nekoč cena izumov in ustvarjalnih del na trgu enaka ničli, se na splošno zastavlja vprašanje smisla varstva intelektualne lastnine v obliki patentov in avtorske pravice.

Zakoni o intelektualni lastnini pa že od nekdaj poznajo tudi pojem "zastonj" na primeru znanstvenega dela, ko raziskovalci brezplačno uporabljajo objavljena znanstvena dela. Za uporabo patentov pa moramo plačati in jamčiti za njihovo tajnost, vendar le do poteka določenega roka (npr. sedemnajst let).

Andersonov pojem "free" združuje "libre" in "gratis". Po tem modelu smo za brezplačno uporabo naših patentov in ustvarjalnih del plačani s pridobivanjem ugleda (angl. *reputational currency*), ki se lahko pretvori v materialne vrednosti.

Reference

- Anderson, C., 2006. *The Long Tail: Why the Future of Business is Selling Less of More*. New York: Hyperion.
- Anderson, C., 2009. *Free: The Future of a Radical Price*. New York: Hyperion.
- Barlow, J. P., 1994. The Economy of Ideas: A framework for Patents and Copyrights in the Digital Age. (Everything you know about intellectual property is wrong). *Wired*, [online] 2.03. Dostopno na: <http://www.wired.com/wired/archive/2.03/economy.ideas.html> [26. 2. 2016].
- Carpenter, M., 2000. *Main and Added Entries. V: Connell, T. H. in Maxwell, R. L. ur. The Future of Cataloging: Insights from the Lubetzky Symposium*. Chicago, London: American Library Association, pp. 60–71.
- Castells, M., 1996. *The Rise of the Network Society*. (zbirka The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I.) Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Chitrakar, U., Knežević C., L., Hren, K., Marc, M., Podnar, A., Rebec, P., et al., 2010. *Gospodarski prispevek panog, ki temeljijo na avtorski pravici, v Sloveniji*. Ljubljana: Urad RS za intelektualno lastnino. Dostopno tudi na: http://www.imamidejo.si/resources/files/Studija_ASP-BDP-SI_WIPO.pdf [26. 2. 2016].
- Evropska komisija, 2008a. *Zelena knjiga: Avtorske pravice v gospodarstvu znanja*. (Bruselj, 16.7.2008 COM(2008) 466 konč.) [pdf] Dostopno na: <http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2008/SL/1-2008-466-SL-F1-1.Pdf> [26. 2. 2016].
- Commission of the European Communities, 2008b. *Green Paper: Copyright in the Knowledge Economy*. (Brussels, COM(2008) 466/3) [pdf] Dostopno na: http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/docs/copyright-info/greenpaper_en.pdf [26. 2. 2016].
- Fletcher, R., 1966. *Instinct in Man*. New York: Schocken.
- Furby, L., 1978. Possessions: Toward a Theory of Their Meaning and Function Throughout the Life Cycle. V: Baltes, P. B. ur. *Life-Span Development and Behavior (Volume 1)*. New York, San Francisco, London: Academic Press, pp. 297–336.
- Goldberg, E., 2005. *The Wisdom Paradox: How Your Mind Can Grow Stronger As Your Brain Grows Older*. New York: Gotham Books.
- Heilbroner, R., 1975. Marxism, Psychoanalysis, and the Problem of a Unified Theory of Behavior. *Social Research*, 42(3), pp. 414–432.
- Israel, J., 1978. From Level of Aspiration to Cognitive Dissonance, or, What the Middle Class Worries About. V: Buss, A. R. ur. *The Social Context of Psychological Theory: Toward a Sociology of Psychological Knowledge*. New York: Irvington, pp. 239–257.
- James, W., 1890. *Principles of psychology*. New York: Macmillan.
- Jaszi, P., 1991. Toward a Theory of Copyright: The Metamorphoses of "Authorship". *Duke Law Journal*, [online] 2, pp. 455–502. Dostopno na: <http://www.jstor.org/stable/1372734> [26. 2. 2016].
- Jaszi, P., 1998. Is this the end of copyright as we know it? V: *Nordisk Forum*

- for *Bibliotekschefer*. Helsingfors, Norway: NORDIFO. pp. 58–65.
- Jessop, B., 2007. *The Intellectual Commons vs Intellectual Property: Marxian and Polanyian. Perspectives on Intellectual Capital, including remarks on Primitive Accumulation*. [online] Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association 48th Annual Convention, Hilton Chicago, Chicago, Ill, USA, Feb 8, 2007. Dostopno na: http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/8/1/2/0/pages181208/p181208-3.php [26. 2. 2016].
- Lessig, L., 1999. *The Law of the Horse: What Cyberlaw Might Teach*. [pdf] Dostopno na: http://cyber.law.harvard.edu/works/lessig/LNC_Q_D2.PDF [17. 2. 2016].
- Letourneau, C., 1892. *Property: Its Origin and Development*. London: Walter Scott.
- Macpherson, C. B., 1962. *The Political Theory of Possessive Individualism*. London & New York: Oxford University Press.
- Marx, K., 1969. *Ekonomsko-filozofski rokopisi (razdelek Odtujeno delo)*. V: *Izbrana dela I (MEID I)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, pp. 301–315.
- Marx, K., 1976. *Capital: volume I*. Harmondsworth: Penguin.
- McDougall, W., 1916. *An Introduction to Social Psychology*. Boston: J. W. Luce.
- Mekina, B., 2015. Pakt s hudičem. *Mladina*, 30(24. 7. 2015), pp. 19–24.
- Merton, R. K., 1942. Science and Technology in a Democratic Order. *Journal of Legal and Political Sociology*, 1, pp. 115–126.
- Oppenheim, C., 2000. Does Copyright Have Any Future on the Internet? *Journal of Documentation*, 56(3), pp. 279–298.
- Polanyi, K., 1957. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Boston, Beacon Hill: Beacon Press.
- Rivers, W. H. R., 1920. *Instinct and the unconscious*. London: Cambridge University Press.
- Sukovic, S., 2008. Information Discovery in Ambiguous Zones of Research. *Library trends*, 57(1), pp. 72–87.
- Šercar, T. M., 2004. Kiberangelčki umazanega obraza. *Organizacija znanja*, [online] 9(1). Dostopno na: http://home.izum.si/cobiss/OZ/2004_1/Html/clanek_02.html [26. 2. 2016]. DOI: 10.3359/oz0401014.
- Šercar, T. M. in Brbre, I., 2007. Prispevek k filozofiji knjižničarstva in informacijske znanosti. *Organizacija znanja*, 12(3), pp. 119–136.
- Šercar, T. M. in Trojar, V., 2009. Modrost kot predmet informacijske znanosti. *Organizacija znanja*, 14(3), pp. 58–80.
- Šercar, T. M., 2001. Priloga h kritiki tehnološkega determinizma in globalizma. *COBISS Obvestila*, [online] 6(3), pp. 9–49. Dostopno na: http://home.izum.si/cobiss/cobiss_obvestila/2001_3/html/clanek_02.html [26. 2. 2016].
- Šercar, T. M., 2009. Chris Anderson: The long tail. *Organizacija znanja*, [online] 14(1–2), pp. 41–47. Dostopno na: http://splet02.izum.si/cobiss-oz/news.jsp?apl=/2009_1-2/ar09.jsp [26. 2. 2016].
- Šercar, T. M., 2010. Chris Anderson: Free – the Future of Radical Price. *Organizacija znanja*, [online] 15(1–2). Dostopno na: http://home.izum.si/cobiss/oz/2010_1-2/html/clanek_17.html [26. 2. 2016].
- Šercar, T., 1988. *Komunikacijska filozofija znanstvenih časopisa*. Zagreb: Globus.
- Šercar, T., 1997. CD-ROM tehnika nije ključno važna za budućnost knjižničnog i informacijskog sektora! *Polimeri: časopis za plastiku i gumu*, 18(1–2). pp. 75–77.
- Štefančič, M. jr., 2013. Ameriški Karl Marx. *Mladina* [online], 5(1. 2. 2013). Dostopno na: <http://www.mladina.si/120105/ameriski-karl-marx/> [26. 2. 2016].
- Tallmo, K. E., s. a. *The History of Copyright: A Critical Overview With Source Texts in Five Languages (a forthcoming book by Karl-Erik Tallmo): The Statute of Anne, 1710*. [online] Dostopno na: <http://www.copyrighthistory.com/anne.html> [25. 2. 2016].
- Trstenjak, A., 1985. Človek, bitje prihodnosti: okvirna antropologija. Ljubljana: Slovenska matica.
- Wrightsmann, L. S., 1974. *Assumptions About Human Nature: A Social-psychological Approach*. Monterey, Calif.: Brooks, Cole Publishing.